

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1988 — Ч. 1 (321)

І. Шапіро: ВАСИЛЕВА ГОРА

В. Ревуцький: МИСТЕЦЬКИЙ КИЇВ
У 1926-1929 РОКАХ

Ю. Лібер: МІСТА Й ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ
ЕТНІЧНИХ ЗМІН

І. Коропецький: ЗАСЕКРЕЧЕНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ
СТАТИСТИКИ

ISSN 0585-8364

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалука.

ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Емма Андіївська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андіївської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

SUČASNIST

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1988

Ч. 1 (321)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JANUAR 1988
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Юрій Луцький, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyń Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Віра Вовк*: Іконостас України (V).
10 *Ісаак Шапіро*: Василева гора.
16 *Петро Козланюк*: Засуджений.
26 *Остап Тарнавський*: Літературний Львів під час Другої світової війни (V).

МИСТЕЦТВО

- 32 *Валеріян Ревуцький*: Мистецький Київ у 1926-1929 роках.
40 *Богдан Певний*: Селективним оком.

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІТЬ

- 62 *Юрій Лібер*: Міста й політичні наслідки етнічних змін.
68 *Тарас Гунчак*: Декілька думок до генези Четвертого Універсалу.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 71 *Іван Коропецький*: Засекреченість економічної статистики України.
79 *Роман Купчинський*: Про двомовність, провінційність і безхребетність.

СПОГАДИ

- 87 *Уляна Дробот*: Із життя Бориса Дмитровича Антоценка-Давидовича (II).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 103 Заяви Степана Хмари.
- 106 Справа Юрія Бадзя як барометр демократизації в СРСР.
- 116 Звернення (До президента міжнародного ПЕН-Клубу Френсіса Кінга про вшанування пам'яті українського поета Василя Стуса в день його 50-річчя).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 123 Роберт Конквест. ЖНИВА ГОРЯ: РАДЯНСЬКА КОЛЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ТЕРОР ГОЛОДОМ. — *Тарас Гунчак*.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

- 127 *П. Вільховий*: Інтерв'ю «з-під поли».
- 130 Чорновіл опрокидує наклепи «Рядянської України».
- 134 Наш коментар. Україна чи Уганда?
- 135 Просимо виправити
- 136 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ІКОНОСТАС УКРАЇНИ (IV)

Віра Вовк

ПОХОРОННІ ДЗВОНИ (Поліфонічний ХОР)

Процесія свічок.

ХОР I:

Чорний чад
Чорний сад
Чорний сум
Чорний яр
Бабин Яр
Бам - бам - бам - бам!

ХОР II:

Сибір — Урал!
Журба — печаль!
Бам - бам - бам - бам!

ХОР I:

Чорний жар
Чорний жаль
Чорний біль
Чорнобиль
Бам - бам - бам - бам!

ХОР II:

Сибір — Урал!
Журба — печаль!
Бам - бам - бам - бам!
Жар - жар - жар - жар
Жаль жаль - жаль - жаль
Жур - ба пе - чаль
Сум - сум - сум - сум
Сон - сон - сон - сон...

СОЛЬО:

Сонце, де ти?
В чорному яру

Закінчення з попереднього числа.

Чорний цвіт —
Сонні маківки
Головами кивають

Над чорним биллям
Чорний дзвін
На сполох!
На сполох!

ХОР II:

Бам - бам - бам - бам!
Бам - бам - бам - бам!

ХОР I:

Чорний сум
Чорний чад
Чорний сад
Страсний сад
Страшний суд

ХОР II:

Со свя - ти - ми
У - по - кой...

ДІВЧАТА переходять сценою з запаленим свічником і терновим вінцем.

АНГЕЛ:

Поспішаймо на прощу святу
До прославлених свідків. А ти,
Мати Божа, свій люд урятуй,
Щоб німий його лемент утих.

ПОЧАЇВСЬКА БОГОМАТІР

Манастир.

КОБЗАР:

Ой зійшла зоря та вечорова,
Над Україною стала.
Стогне від копит поле й діброва,
Суне темна потала.

Довкола храму — хмара ворожа,
Потече кров без провину:
"Ой рятуй, рятуй, Матінко Божа,
люд хрищений твій гине!"

Ой вийшла з ікони срібнориза,
Зірницею зазоріла:
Свій люд сховала в мантії брижах,
Орді вертала стріли!

СОБОРИ

Чернігівські собори.

ПРОЧАНИН:

Собори княжі, злотохолмі храми,
Що сяєте на свячених місцях
Старими трираменними хрестами!

На вас спочивши, подорожній птах
Своїм тривожним криком пригадає
Минулі вже, прославлені літа.

Там люд ішов до найсвятіших Таїн —
Живуше та цілюше джерело:
ішли так опанчі, як горностаї.

І співів там багато прогуло,
Гарячих молитов прошаруділо,
Багато дум надумало чоло.

То звідтам починали кожне діло,
Що мало до історії ввійти
І що душею люду володіло.

Безсмертям віє з каменю й від тих
Побляклих фресок, від іконостасів,
Де вже давно чернечий гул затих.

Свічки сльозами скапали, і в чаші
Вже не пащить освячене вино,
І вже не чути обрядових гласів.

На утреню не будить їх дзвінок,
Вони пішли до Батька по заплату,
По мучеників пальму та вінок.

А ви, що душу маєте крилату,
Лишилися як свідки тих скарбів,
Дорожчих нам, ніж сrebro і злато.

Ви — ціннощі родинні, що з рабів
Підносите увінчані народи
По очисній духовій боротьбі:

Неоціненні кам'яні клейноди.

ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА

Вознесенська церква в Чорткові.

ЧАБАН:

Дивишся
темними ямами —
хто тобі очі виколов?

Киваєш похилим хрестом —
довкола в лопухах
сині дзвоники дзвонять,
кози пасуться.

Але Спас є!
Всі поля в багрянлиці маків.
З-під зелених могил довкола
виростуть свічники,
навіть коли з твоєї парафії
ніхто вже не залишився,
коли іконостас порубали, щоб натопити піч,
дзвін стопили на кулі,
а з кивота зробили пташник.

Кричиш зашитими губами:
Спас є
і прийде Великдень.

СТІНА НЕЗРУШИМА

Оранта з Софійського собору в Києві.

НАРОД:

Стіно незрушима!

Вже тисячу літ
підносиш руки нетлінні:
очі світяться жахом,
а губи — в мовчазнім молінні.
Скільки наїзників серед храму
німіло перед твоєю красою,
а яничари билися в груди
перед тобою.

Скільки лихоліть перекотилося
по твоїм серці, Оранто!

Негоди його стиснули
колючим вінцем аканту.

Довгі століття кришилися
під твоїми стопами:

дудніла в ранах земля,
котився стогін степами.

Але ти — Стіна незрушима,
а ми — твій народ, синьошата!

Під твоїм омофором —
наша хата.

Не дозволь, щоб чорна рілля далі двигала
жорна долі,

вже наплакали очі повні відра
чорного болю.

Випроси в свого Сина
дар чудесний,

щоб по страстях засяяв для нас
день воскресний!

ВАСИЛЕВА ГОРА

Ісаак Шапіро

Кипить Черемош злістю, аж шумовина біліє. Стиснутий кам'яними берегами, він рветься вдолину, несеться з гір, безсилий спинитися. Невтомно обертають струмені на дні кругляки, і збурений пісок шурує їхні бутові боки. Лиш деколи течія сповільняє біг, упирається в пороги, у великі валуни, врослі по брови в річище. Вода покірно обпливає лобатих велетнів і вже поза їхньою спиною заходжується бурчати, обурюватись на перепону. А де їй вдається, вона перекочує прозорий литий потік через лисий череп валуна, піниться легенькими кучерями і заново набирає швидкості, мов пришпорена.

То буйна, то присмиріла ріка живе на споконвічний лад. На провесні, тільки но пригріє, видніють на узбіччях гір плями проталин, парус розімліла земля. Потім риплять затори кригоплаву, шурохтять на звивах, кришаться об дерев'яні палі. Коли на верхів'ї тане сніг, ріка набухає, роздається вшир, і кілька днів утробно гуде мутна повінь, наганяє тривогу на долишні села. Трапляється, що прибутна вода знесе в діл плоти-дараби, підхопить овець, зруйнує прибережну граджу чи тин розволочить, сміття натягне на городи і — стихне, втихомириться. Лише кладки на протоках дибом стирчать. І знову утертим ложем рине низька вода. Знову виходять наверх гримучі забори та безтрав'яні коси ріні.

З порами року ріка мінє вигляд, але в одному стала: щодень і щоніч шкодить селу. Вигнулася дугою, жбурляє воду під лівий бік і оскаженіло підмиває берег. Там, на вузькому причілку, примос-тилась дорога. Єдина з урочища в решту світу. І саме цей перешийок довбе Черемош.

Певна річ, слід було б пересунути дорогу геть далі від шаленої крутоверті, на безпечну віддаль, щоб під колесами лежало надійне ґрунтове полотно, а не рублені ґабіони. Та в лічених сантиметрах од проїзних машин, впритул до бортів стримить, губиться в небі прямовисна скеля.

Звуть її — Василева гора.

Рівна суцільна стіна — немов падуца шафа — нависла над рікою, і навіть у найлегковажнішого шофера випиналися жовна, коли проїздив під цим громадищем.

Квапиться Черемош в долину. Жене проз частокіл смеречок,

Континент ч. 52, 1987 р. Переклад з російської *Оксани Соловей*.

хаші димчистої ожини, оплетеної в'юнком, лишає позаду худорлявих гуцулів у зелених крисанях і хати під сосною дранкою, проскакує попри сполохані отари, повз Василеву гору, — все далі, ніби єдина мета — чимборше доскочити гирла. Уже осів голос, убуло завзяття, в бороді забіліло, а він поспішає, Черемош. З розгону, стрімголов вливається в гирло, у друге річище, бездумно змішує свої струмені з чужими водами і розчиняється в них. І це — кінець. Нема Черемоша, пропав, загинув. І тінь хмари, не звідавши перемін, пливе уже по новій ріці.

А гори обабіч ріки стоять нерухомо й байдужно. Сонце висвітлює їхні застигли зморшки і старечі брижі. Інколи по кам'яній вилиці кряжа повзе набубнявіла хмара, та кряж нечулий до всякої суєти. Мільйони літ відмахали над головою, випалили, виморили тіло, вилізла шерсть, хіба ще обніжжя заростає волбхами буро-зелених лісів. Та росяні полонини по вінця наліті відрадною тишею.

Тільки в грозу прокидаються гори, подають голос, і чути з далека — далеко, як вони суперечать небу. Спалахи вогню освітлюють громаддя хмар, і у відповідь на блискавки гірські шпилі перекочують один одному мокрі громи.

Шпиль Говерля, шпиль Туркул, Піп Іван, Сивуля... древні, посивілі у віках імена.

А Василеву гору назвали недавно.

У сорок шостому, повоєнному році рідко котрий гуцул засинав проти ночі з легким серцем. Неспокійна пора висла над дахами Волошини. Арештів було рясніше, ніж доброго слова. Лихо снувало за ворітьми, і тривога гризла селян довгими вечорами, гадали: кого завтра візьмуть? У чії двері кулаком гатять?.. І ніяка сила, ні топір-бартка, ні рушниця, ні молитва, ні батьківське обійстя — не була захистом від тих, хто приходив забирати.

...Вони з'являлися навіть удень, зненацька, не даючи маху. Шукали зброї, книжок, летючок. Коротке збирання кінчалося наказом:

— Ходім! Досить! Гайда! — і вели до машини, під жіночий лемент і голосіння. Вважалось — за зв'язок з бандерівцями.

Та Василя хтось попередив — устиг схопити кожух, кучму і задніми городами, пригинаючись до стерні, утік до лісу. Василь не почував за собою провини, але знав, що треба покладатися тільки на прудкі ноги, коли приходять оті, в довгих шинелях.

Вони не гналися. Розуміли, що йому і запотемку кожна стежка сама під ноги стелиться. Вирішили — настане пора, вернеться... куди дінеться...

І справді: Василь не подався далеко.

Погожими днями з перевалу Німчич видно, як до краю землі

тягнеться Черногорська гряда. А з-поза неї крізь мерехтливе мариво під самим небом синіє дальший хребет, вже, мабуть, Угорщина. Колись, бувало, діди ходили в ті краї потайним плаєм. Кажуть, там, у маляр, легше перечекати...

Але Василь зостався.

На схилі звориша, під кривим ясенем, Василь знайшов гавру — ведмежий барліг. Облізлого хазяїна забили років зо два тому, і обживати гавру було безпечно. Василь почистив нове житло, обкурив сосновим димом, вистелив діл ялиновим гіллям, сухими травами. А малинник з покльованою ягодою, що закривав лаз, добре розсмикав, задля світла.

Спершу Василь лісовим харчем перебивався: жував смолу з кори, збирав гіркаві дичкі, пізню голубицю й горішки. Згодом приловчився птиці підбивати: перепелята осіннього виводку, що в норах зимують, траплялося навіть — і куріпок, які, невідь чому, затрималися в осінь.

У шкіряній тайстрі, як заведено, завжди зберігались кресало й трут, але ватру Василь дозволяв собі лише в густі тумани, у цілком безмісячні ночі, коли руку простягнеш — пальців не видно.

Самотність не гнітила. Усухла шарпанина, в лісовій гушині повернувся спокій, і, не відомо з чого, зродилася віра, що доля одумається, слід перечекати, верне його на рідний поріг, не пожене на Воркуту, пропадати на чужині.

У Василя на ремені висів нагострений складень, і, коли вгамувався голод, Василь, простеливши кожуха, подовгу сидів на осонні та, щоб зайняти руки, вирізав тупоносі ложки. Скупо гріло сонце, а він тішився піддатливим деревом і мережав лезом мудровані візерунки на брунатній колодочці.

В дощ відлежувався часом Василь у покинутій пастухами колибі, хоч там зовсім не було безпечно: до неї вела рата́ш, примітна стежа́, витоптана колись віцями. Не вгадаєш, кого нині приведе...

Одначе згодом Василь осмілів, коли-не-коли серед ночі скрадався до хати. Безгучно стукав у шибку, щоб пустили наїстися й відігрітися. З собою виносив у торбі припасені харчі, скручені листки тютюну і пляшку перваку, заткнуту кукурудзяним качаном.

З першим снігом ліс порідів, став прозірчастий і принишк. Чорніли корчі, мов настобурчені ворони. До ранку тверднув сніговий наст, хрустко розсідався під ногою, і виднівся незайманий сніг, такий пухкий, буцім може зігріти.

Тепер Василь мріяв про тепло безнастанно. Допікав холод, а він не наважувався розкладати ватру: повний місяць примерз до неба, освітлював кожний пагорбок. Від посріблених стовбурів слалися густі тіні. Зірок і тих розплодилося більше, ніж

годиться. Щоб не замерзнути, Василь топтався під деревами, прикладався до пляшки, кури в рукав, але не витримував, знесилений валився з ніг у гаврі, доведений втому до смертельного збайдужіння.

Іноді вранці сонце не сходило, світанок лише вгадувався за мутною поволокою. Вітер кружелив, змітав снігову крупку, вирівнюючи заглибини. У верховітті дерев не вшухав рівний тягучий гуд.

У такі дні Василь пильнував ватри і радів обідом. Од мерзлої хлібини дбайливо відкраював кусень і грів, доки той не набирив іржавого кольору. Водив над полум'ям кришеник сала, настромлений на шпичак, та так, аби товщ не капнув даремне. Він уже завівся казанком і кухлем, в якому запарював чай з калини або шипшини.

Багаття гугоніло, хилилося під вітром і знову вибухало, розкидаючи іскри, мов задоволене, що вітер куйовдить його космаки. Василеві очі подовгу не відривалися від огню, аж поки не склеплялися повіки, натішені теплом.

І снилося: пара коней тягнуть дорогою цегляну піч. Широка піч, боки гладкі, по-святному синькою мазана. Відтулені челюсти жаром пашать. Дим валить із кагли, летить сажа і клаптями дір'явить сніговий покрив. Один кінь на ходу занурив морду в шкіряний мішок і задумливо ковтає кисле молоко. Коли він одірвався від бурдюка, з губи і далі стікав довгий білий дзюрочок. Кінь мотнув головою, вдоволено пирхнув, розтрушуючи краплі, і мовив:

— Добра гусленка!..

■ ...Як зайшла зима, змінився Василь, обріс, почорнів з лиця. Хода стала м'якою, як у звіра, і слух чуткий, на кожен звук. Ледь десь скрипне, шарудне — уже Василь насторожився. Власного сліду лякався.

Відкриті галяви Василь не перетинав, а обходив навколо — так було безпечніше і часу забирало більше, його й так не було куди діти. Кілька днів Василь кремсав ножем тонкі шпички, калічився, влаштовував лаз у колючій ізворі, в непрохідних нетрях. Тут чагарник сплівся суцільним, диким клубком і захищав надійніше від будь-якої заслони.

Але й криївка в ізворі заспокоїла ненадовго. То пень у білому смушку, то кучугура наметена, де не слід, то горбата колода видавались йому підозрілими й небезпечними. За кожним закутом доріжки привиджувалась засідка.

Ще вітер не вивертав дерев наверх коренем, ще не настала пора, коли камінь репається від морозу, зима тільки-тільки вбива-

лася в силу, а Василеві вже ставало нестерпуче. Осоружна туга смоктала серце, і питання, що досі ховалися під черепом, починали клювати по живому тілу. Такими скаженими днями Василь не знаходив собі місця, нудьгував безмірно. Пекуче, сліпо тягло додому, до людей. А до всього, засніговілий ліс більше не годував, і торба, мов на зло, порожніла швидше, ніж колись.

Одного разу, ховаючись за кущами на узліссі, Василь видивлявся дорогу. Чекав на вечір, щоб добутися хати роз'їждженим шляхом, не лишати слідів на цілині. Зрідка стукало по дорозі ланцюгами вантажне авто, відкидало позад себе груддя снігу. Безгучно пливли низькі сани, вантажені соломою. Возій, відхиляючися назад, натягував віжки, і кінь, присідаючи, підкидав догори дишель, гальмував, скільки міг. Поблизу Василя цвіготали пташки, непомітні в глибині дерев, зчинили гармидер. З гілля посипався кришталевий пил — птахи спурхнули, — і знову стихло навколо.

Раптом Василь помітив: кілька темних постатей перетнули навкіс дорогу і зникли за пагірком. Потім вони вдруге з'явилися і неквапно, один за одним повернули в бік лісу. Субіч них — мабуть на повідку — провалювались у сніг два пси. Люди незграбно посувалися по чистій прогаліні. Ніби прокинувшись з забуття, Василь скочив на ноги й кинувся в гору. Біг прудко, пробоем, відхиляючи провислі гілки, згинці шмигаючи під вражий сук. Від пухкого снігу ноги відштовхувались через силу, і незабаром Василь захекався. Тепер він став вибирати шлях пряміший, щоб не кривуляти між стовбурами, не збавляти даремне сили. Головне — рівно дихати, вибратися з яруги, нагору, там на камінні слідів не видно...

Пологий схил виширився зубцями ялинника. Василь уже перемагав узвіз, коли почув сухий тріск, ніби рвали полотно, та не було часу збагнути, що воно. Кінчилася шпилькова завіса, сніг лежав смугами, обгортав прикоренки дерев. Здавалось, дерева теж стомилися дертися вгору. Лише найупертіші, присадкуваті та жилаві чіплялися корінням за виступи, втискалися в розколини, терпіли стужу й безводдя, аби тільки жити вільно, не під сокирою.

Вітер поріжчав, забивав дух. Знову пролунав дивний звук, цього разу явно схожий на постріл. Не ховаючись, Василь погнав відкритим узгір'ям. Ноги грузли в осипах, шалено штовхали кришиво шутру, силкуючися намацати твердінь. Спереду над головою підпирали небо кам'яні стовпи. Там рятунок! Немає там ізвори, зате є потайний куток, у нору заривється, у будь-яку тріщину-шкарубину. Своя земля, переховає!

До вершка лишалося кілька зусиль, от стілечки, коли Василь почув за спиною голоси собак. Оглянувся: два сірі клубки викоти-

лися з-під дерев і підстрибом мчали в його бік. Василь ошалів зі страху. Не помітивши поруч облазу, він метнувся на останній узвіз, падав, кривавив руки, хапався за хирляві бадилини, дряпався наверх, ламаючи нігті на шербатих плитах.

На гребені гори свистів вітер, кошлатив чуба. Василь не відчував, що давно загубив кучму. Озирнувся навколо: куди ж тепер? Ноги не слухалися, ковзалися по каменю. Серце калатало під самим горлом. Ніде ні лялечки, анікогісінько, саме небо, лихе, як пси... Загнали, катюги... Ніж не врятує... Гавкіт лунав близько, надсадний, уривчастий...

Василь стояв на краю урвища. Вітер штовхав у спину. Внизу — біло. Села не видно. Тільки Черемош, мов чорна бинда на снігу. Василь зажмурих очі, голосно застогнав крізь зуби, а тіло хилилося над глибинню, над прірвою, поки не одірвалося від землі...

Один пес у розпалі гонитви не втримався, скочив за Василем, на мить завис у повітрі і, перебираючи лапами, шугнув у діл.

■ Василя, певніше, те, що з нього лишилося — мішок поламаних кісток, — ховали без священика. В Тюдіві парафії тоді не було, а Вижицький піп, довідавшись про причину смерті, удав із себе хворого.

Але прощали покійного як годиться, багато людей зійшлося, не побоялись. Жінки наплакалися вволю, за всіх пропалих і безталанних, за мертвих і живих. Насилу відтягли від могили матір, билася головою об мерзлу землю:

— Василю, синку... очі мої... не треба мні світу... Василю-у...

■ Весною над могилкою поставили кам'яний хрест. На ньому викарбувано, що смерть забрала Василя в дев'ятнадцять літ.

З того часу повелоса на селі: відраховують роки від його загину. Свій календар, свої святці. Так і рахують:

що Дмитрика погнали до шахти на Донбас, коли Василь кинувся...

...і в Орісі знайшовся син на першу Покрову, як Василя вбили...

... а Юрко хату поставив на третє літо по тому, як Василь загинув...

І ще: хто проїздить під горою, то завжди боязко поглядає наверх. Зі стрімкої скелі, буває, зривається каміння. Надто весною, коли розтає. Траплялися навіть нещасливі випадки. Проте — тільки з чужаками. У своїх ні разу не влучило.

Старі люди кажуть: це за Василя гора карає.

ЗАСУДЖЕНИЙ

Петро Козланюк

Це було тоді, коли земля причепурюється в запашне строкате вбрання, ніби молоде дівча квітчається до зустрічі з коханим.

Це було тоді, як на зелених полях чути дзвінкий і шебетливий гомін пташок, як дитячими голівками кучерявляться садочки, як приємною бабусиною казкою журчать у молодій траві струмки, довгі, в'юнкі й хвилясті, наче дівочі стьожки на легенькому вітрі.

Це було тоді, як усе довкола жагуче гомонить: "жити", і коли хочеться кохати, радіти, сміятися, бути до всіх милим, хорошим, вибачливим, та всім-усім на молодій, запашній землі бажати шастя, любови й безтурботности.

Це було на весні!

На дворі втішно реготалося до землі сонце, маленькими грудками пурхали в повітрі веселі й безтурботні пташки. А я сидів як підсудний, і чекав на себе присуду від присяжних суддів.

Так... Це було на весні.

Мені було тоді двадцять три роки, і через те, мабуть, гаряче, жагучо й наївно хотілося правди на світі, людського шастя й... хотілося також жити й кохати.

А мене судили, і я чекав присуду.

Крім мене, в судовій кімнаті сиділо ще багато-багато людей. Вони теж з цікавістю й нетерпляче чекали мого присуду. Безмежна людська цікавість виявляється навіть і там, де сумління й почування поступаються перед підлою й рабською гидотою.

В залі було тихо, німо, задушно. Нетерпляче вичікування мого присуду знижувало людську розмову до таємного шепоту, тяжіло над головами важким оловом і бродило по зацікавлених мізках загадковим закінченням.

Інколи я повертався обличчям до людей. Тоді в моє, бліде, мабуть, од тюрми, обличчя гострими стрілками впивалось кілька десятків пар чорних і синіх очей. Я спершу хмурився до них. Потім я ніяковів і розгублено, і навіть, здається, дурнувато якимось посміхався до цих чорних і синіх стрілок.

Так було з годину. Аж ось надійшов предсідник і в залі почувся легкий гомін. Де-хто відкашлювався, де-хто витирив носа хустиною, де-хто вигідніше вмошувався на лавках...

Я мимохоть хитнувся всім тілом і задихано й, мабуть, невдало нахмурився до предсідника.

Місячник *Життя й революція*, кн. XII, грудень 1928 р. Зберігаємо мову оригіналу. — *Ред.*

— Зараз! — блискавкою шугнуло мені в мозку.

Укупі з цим по мені забігали дрібусьні мурашки, а в голові застукотіли малюсенькі молоточки.

Вони цокотіли, гей комахки в гострозапашних коноплях на селі. І мені чомусь порівнялося тоді, що моя голова — коноплі, а молоточки — комахки, що ввечері стукочуть у літніх коноплях.

Я відкашлянувся й кинув зором на своїх оборонців у процесі.

Вони сиділи з владними, серйозними, похмуреними обличчями, і коли я зустрівся своїм поглядом з їхнім, вони подивились на мене з прихованим милосердям.

Я відвернувся і... ах, як я тоді страшно зненавидів їх милосердний погляд!

Предсідник підвівся й серед гробової тиші в кімнаті помалу, протягаючи, прочитав присуд.

— За переступлення таких і таких номерів параграфів державного закону засуджується підсудного на смерть через повішання.

Мені шалено закрутилися в очах туманні кружечки, і на гаряче чоло виступив мокрий, холодний піт.

— Як? Смерть?! — закричало щось у мені глухо й розпачливо.

— Смерть?! Та як-же це так? Завіщо-ж смерть мені? За те, що я хотів лиш, і не дав ще навіть, віками мріяного щастя?!

Мене кинуло в холод.

— Смерть?!

Я безвладно похилився на поруччя лавки і впав у непам'ять. Мені здавалося, що я пірнув увесь у якийсь чорний туман і літаю в ньому білою, легесенькою пір'їною. За мною ганяють якісь сірі й бридкі до гидоти створіння — але я висмикуюсь від них легеньким, пухливим метеликом і далі кружляю кудись у безкінечність.

Аж ось якась чорна тварюка вчепилась за мене бридкими гострими лапами. Я здригнув і хутко відкрив очі.

Біля мене стояла якась жінка з глибокими, синіми очима. Вона одною рукою держала мене за рам'я, другою-ж подавала мені жовту пляшку.

— Вам недобре, — мовила вона тихим, тремтячим голосом. — Напийтесь лімонади!

Я божевільно стиснув зубами й швидким рухом руки відіпхнув від себе пляшку.

— Ні-ні! Не хочу! — прошипів обурено й люто. — Не треба мені!..

Тямлю ще, жінка з синіми очима ніяково й вибачливо посмінулась до мене й тихо, навшпиньках відійшла.

Я крадькома подивився слідом за нею, і мені стало чомусь жалко її. Але безмежне обурення до людей завило в мені лютою

звірюкою й заглушило тоді цей жаль до жінки з синіми очима.

— Як, невже справді таки смерть?! — все кричало мені щось до вуха.

І тямлю ще, тоді-ж говорили щось мої оборонці. Говорив теж скрипливим, наче ворота, голосом і предсідник. Що вони, одначе, говорили — я не чув і не збирався слухати.

Я тупо й холодно уп'яв очі в якогось препоганого портрета на стіні й, дивлячись на нього, не чув і не бачив нічого більше.

— Смерть? Повісять? Нехай!!

Потім мене одвели до моєї камери.

Я розбито бебехнув собою на брудний тапчан і важким поглядом зачепив сіре, заграшоване вікно.

На дворі-ж була весна.

Сонце, видно, заходило. Воно яскравим, багряним золотом обіляло сірі ґрати на вікні й на хвилину затремтіло на брудній стіні обік мене. Потім ще надійно моргнуло мені в обличчя рожевими рісницями й легенько стрибнуло на вершок каштана в подвір'ї. Каштан розгубився й захвилювався від несподіваного гостя й соромливо задзвонив коштовними самоцвітами. Зрештою мрійно прижмурих очі й завмер у захваті.

Десь на полях рачкували вже присмерки. По дорозі вони купчилися в збиту лаву й хитро та злодійкувато повзли все наперед.

Сполоханий вечірній вітрець ускочив на хвилинку до моєї камери. Він розгублено закрутився обік мене пільними пахощами й зараз-же вистрибнув на двір та легко сколихнув розпатлану каштановою головою.

Мені встало в пам'яті село, вечірній гомін і таємна нічка. На серці стало важко, боляче, жалісно, нестерпно.

— Ах, уб'ють, повісять! Повісять... жити... Мамо!

— Ма-амо!

Мені згадався один момент.

Це було давно — я ще був кучерявим хлоп'ям. На дворі було гаряче літо, і я запопадливо збирав черепочки на вулиці. Враз вулицею пройшов чорний коміняр і я страшно налякався його.

— Ану-ж захоче взяти мене! — лякливо шугнуло в моїй голові.

Я хутко висипав з подолка черепочки й шо-духу дременув на подвір'я, до мами.

Але мами не було.

— Мамо! — закричав я на весь голос. — Мамо!

Мама не відгукалась.

Мені вдарила до голови гаряча кров, застукотіли молоточки, і в панічному жаху я кинувсь до хатніх дверей.

Але двері були замкнені.

— Мамо! — закричав я тоді в одчаї, вже більш розпукою й горлом, як голосом.

— Ма-а-мо!

З грядок надбігла мама й злякано вхопила мене на руки. Я плакав, а мама пестила мої розпатлані кучері й гаряче цілувала мої, мокрі від сліз, очі.

Тепер я лежав на брудному тапчані й також хотілось закричати по давньому:

— Мамо!.. Ма-а-мо!

За хвилину мене вхопили швидкі й шалені кружалки і з розмаху кинули в густий сірий туман. Я знову легко літав.

— Раз-два-три! Раз-два-три! раз-два-три!..

І знову мені в'явилось, що моя голова — коноплі, а молоточки — комашки.

Потім прийшла важка свідомість.

— Уб'ють! Повісять! Смерть!

— Жити! — закричало щось у мені дико й божевільно.

— Жити!!

Я безсило повалився на тапчан. Під стелею підсліпуватими очима кліпав нафтяний каганчик, а по смердячих кутах камери німо тиснулись присмерки. По стінах повзали зловіщі тіні. Тоскно, нестерпно.

— Повісять? Умерти? — настирливо шептала свідомість.

— Як-же це так?!

— Та-ак! Уб'ють!..

Пізніше ліг знов на брудний тапчан.

...І от я лежу в запашному гаї над рікою. Літо. Я чекаю коханої дівчини. Мене скобоче по очах пестлива, шовкова травиця і тихенькою та чарівною симфонією грають наді мною бджілки й комашки. Чудесно!

Я накриваю очі хустиною і ніби смачно, приємно сплю.

Дівчина зараз шовково зашелестить кушами — а я сплю. А я смачно, чудесно сплю...

Куші, я чую, одхиляються, і кохане дівча легенько дзвонить намистом. Потім з здивованою усмішкою стає наді мною й кидає мені на груди жмуток запашних рож. Я ще хвилиночку ніби сплю, і враз відкриваю очі.

— Ху!

Наді мною торчить стара, кістлява смерть, на грудях у мене грубий мотуз.

— Смерть!!

Я божевільно схоплююсь з тапчану й боляче вдаряюсь головою об стіну біля заґратованого вікна.

— Смерть!!

Мене пориває сильний вихор синіх, зелених і жовтих кружків.
Я верчуся в ньому скорим, машиновим веретенем і шалено
лечу кудись у невідоме.

Прокидаюсь від співу й гомону на тюремному подвір'ї.

День. Золотий, сонячний день.

Мені шумить у голові, і я безсило волочуся до вікна.

Що це?

На тюремному подвір'ї повно в'язнів.

— Ми всі робітники, ми діти

Святої армії труда...

батьоро, з захопленням вигукують вони.

— Та-ж це Перший Травень! — кричить моя свідомість.

Тюремні ключники лаються й штовхають в'язнів рушницями. А
вони батьоро співають далі й махають до мене руками.

Я жадібно липну обличчям до ґрат, наче до шибки папірець, і з
захватом, що-сили співаю й собі пісню.

Але в'язнів заганяють люто до камер, і я дико тремчу біля ґрат.
Людей нема.

— Невже справді повісять мене, і я вже більше не бачитиму
світу, сонця й близьких, рідних людей?

— Як-же це так?!

Мене страшно болить голова, і я сильно тру її холодними
руками.

Грюкають двері, і я злякано, неначе м'яч від стіни, одкидаюсь
від ґрат.

— Піп!!!

Хороблива лихоманка затрясла моїм тілом, гей вітер осиковим
листям.

— Смерть, смерть — повісять!!

— Чого хочеш?! — спитався я в попа божевільними, несамо-
витима очима.

— Сину! Висповідайся, покайся! Визнай мені твої провини —
пан біг простить гріхи...

Я люто зціпив зуби, наче потер шорстким камінням, і одним
диким рухом вирвав з тапчана дошку.

— Тікай! Тікай, бо вб'ю, як погану, паршиву жабу! Відійди від
мене, вступися мені з очей!

Піп перелякано висунувся з камери, а я холодно, несамовито
дрижав усім тілом.

— Повісять! Повісять! Повісять!..

Мене зливало гарячим кип'ятком і разом обкидало холодною
кригою. Я в непам'яті бігав по камері, як шалений.

— Жити!..

Потім я трохи заспокоївся й безсило сперся на брудне вікно.

Гарячково, майже в непам'яті я витягнув з шпарки в стіні шматок засаленого паперу й тремтячою рукою пустив по ньому олівець:

"Люди!.. Ні, не люди, а дикі, гидкі й погані створіння, що й звірюками не можна вас назвати! Ви хвалитесь культурою, а живете гірш підлих червяків. Ви хвалитесь розумом, а живете гірш нерозумних дрібоньких комахин. Ви хвалитесь чуттям і милосердям, а мордуєте й знущаетесь над собою гірш найлютіших нерозумних почвар і звірюк... Ні... Вас не можна людьми назвати! Ви дихаєте злобою, ненавистю, підлотою, кровожадністю. Ви видумуєте закони, ви робите гармати, і тими законами й гарматами жорстоко розбиваєте голови один одному. Ви жорстоко й немилосердно відбираєте один одному те, чого вже ніколи не можете повернути. Так наказує вам той жорстокий і ганебний божок — закон, якого ви сами вилупили із себе. Ви не люди... Немає навіть у світі й такого ймення, щоб можна вас ним назвати. Бо ви страшна гидь, ви погане болото, ви..."

Раптом грюкнули двері. Я оторопів — папірець з олівцем упали на брудну долівку.

— Вже?? — ляснуло мені в мізку.

Два здоровенні ключники з рушницями.

Признаюся, в мені тоді загомонила байдужість.

— Ну, нехай! Нехай вішають!

Мені стало жалко й боляче. Я льодяними очима дивився на ключників і, здається, невинно й дурнувато посміхався до них.

— Ну, нехай!

Ключники мовчки взяли мене за рамена й вивели на двір. Вгорі реготалося втішне сонце, а в повітрі колихалися весняні звуки.

З вікон тюремного подвір'я грімко кричали щось до мене в'язні й збентежено махали руками.

— Нехай! Нехай вішають! — вмовляло щось мене.

Ми прийшли до шибениці. Я побачив поперечки, грубого мотуза, попа з хрестом і гурток цікавих людей.

Довгий мотуз залоскотав мене по шиї, і тоді обляв моє обличчя рясний холодний піт.

Мені враз жалко стало світа. Укупі з цим я побачив свою смерть і злякано жажнувся.

— Пустіть!.. Пустіть, я-ж жити хочу! — хотілося по дитячому благодати мені людей.

Але людські обличчя були холодні, похмурі.

Мені зав'язали очі, піп почав читати молитву. В мене сильно забилося серце.

— Смерть! — закричало щось у мені дико, владно й рішучо.

— Пу-у-стіть! — ревноу я тоді божевільно, по-нелюдському.

— Пус-тіть!!!

Я дико, наче людий поранений звір, шарпнувся, звільнив одну руку й навмання зацідив п'ястуком ключника межі очі.

Він боляче ойкнув і повалився на землю. Я інстинктивно здер хустину з своїх очей і блискавично вхопив рушницю в лежачого ключника.

Є оборона.

Я в божевіллі дико заревів і що-сили зацідив другого ключника рушницею по голові. Він крякнув і впав на землю.

— А! а! — заревів я ще лютіше, кидаючись з багнетом на ката. Рябий кат рохнув, як підрізаний пацюк, і з ножакою в животі горілиць гримнув на шибеничний поміст.

Довкола знявся шум і гамір.

— Тікати! — майнуло мені в мізку.

— Тікати, смерть!!

Я рванувся й наче бистрий яструб плигнув до тюремної огорожі. Але це був високий і гладкий камінний мур.

Я побіг шалено вздовж муру, як легке, поранене звірятко.

— Тікати!.. Смерть.

За мною бігло з криком кілька ключників і сипались постріли. Одна куля зачепила й боляче розпоролла мені лице.

— Але дурниця. Тікати!.. — стьобало мене щось, гей-би дротяним батогом по мізку.

Я біг шалено вздовж довгого муру, і мене брав одчай. Мур був усюди гладкий і не було за що вчепитися, щоб видряпатися на верх.

— Тікати!.. Смерть!

Нарешті, на бігу я побачив маленьку тріщину в мурі. Випало кілька цеглин, і до мене всміхнулася благословенна чорна дірочка.

— Жити!

Дірочок було більше. Мур у тому місці сипався, і зверху аж донизу жучками чорніли на ньому дірочки.

Я всім інстинктом вчепився й зляканою кішкою видряпався на верх. За мною густенько посипались постріли. Але я був на верху огорожі!

— Жити!

Верх муру був поганий. На ньому їжачою щетиною стирчали гострі цвяхи.

Я сильно покалічив собі ноги й до крові подер руки. Але, проте, я хутко вибрав очима місце й незграбно плигнув униз, на вулицю.

В мойому животі щось крякнуло і в очах замигтіли блискавки. Я

незграбною, розчепіреною жабою, горілиць лежав на камінному бруку.

Хвилинку здавалось мені, що не встану. Але поперечки з мотузом в моїй уяві шпигнули мене гарячою колючкою, і я пружиною схопився.

— Бігти!

Довкола гомонів дзвінкий шум і гамір. Я вибрав широку, простолінійну вулицю і стрілою шмигнув уперед.

Я біг шалено, божевільно. Мені щось кричали й пробували загородити мені дорогу. Але я летів на них нестримною каменюкою і вони хутко та злякано вступалися мені з дороги.

Враз я відчув, що не можу бігти. В грудях спирало дух, у горло ніби накидав мені хтось сухого та шорсткого хмизу.

Я вибрав першу стрічну відчинену хвірточку і вскочив у неї та побіг вздовж невисокої огорожі.

Сад. Росохасті яблуні й груші, рядочками кучеряві кушки порічок і кругом високий бур'ян та лопухи.

Чудесно!

Я побіг вздовж кучерявих порічок аж на край саду і, наче кусень гнилого дерева, гепнув у бур'ян.

Бур'ян, кропива, лопухи і якісь гострозапашне зілля. По зіллю позаяють бджілки й немов дзвонять у камертончики.

У мене, наче джміль у пуделку, товчється серце, стукає в скронях, а в голові бухає наче в телефоні.

— Бу-у, бу-у, бу-у!

Ввижається шибениця, кат, довгий мотуз... Бр-р!

Якась мокра комашина скобоче мене по лиці. Я втираю лице рукою й дивлюся на руку.

Кров... Ціла долоня в крові. Лице-ж усе замазане кров'ю й набрякло червоними шматочками м'яса.

В устах страшна спрага. Пити! Я лижу язиком перлинки роси з бур'яну й глитаю мокрий, kwasнюватий корінчик.

Аж ось у бур'яні легкий шелест. Я рвучко, злякано озираюсь.

Котик. Маленький, сірий котик. Він цікаво дивиться на мене, зводить до гори мохнатий хвостик і м'якими, непевними кроками простує до мене. За хвилиночку він моститься собі обік моєї голови, тягне маленьке веретено й м'яко пряде мені над вухом довгу шовкову нитку.

Я незграбно гладжу котика кривавою долонею. Потім відкидаю руки навзнік і дивлюся в глибоке, синє небо.

Крізь зелене галуззя деревин усміхається до мене золоте сонечко. Навколо дзвонять камертончики, і мені страшенно хочеться заснути. Повіки на очах зліпаються, камертончики ніби колишать мене.

— Ах, спати, спати...
Аж ось гомін... Людський гомін обік саду!
Я рвучко зриваюся й кидаю поглядом на прогалинку між кущами.

— Жандарми!

Мене щось б'є по голові залізною палкою. Шибениця!

Я стрілою кидаюся в бік і перескакую низьку, дротяну огорожу.
За мною біжать, чути вигуки, на вулиці шум і гамір.

Біжу вулицею навмання, злякано, наперед.

Аж ось криклива стіна людей вперто загороджує мені біг. Я скрутився і... Що це?

Широка площа, на площі море людських тіл. Крикливе людське море колишеться, хвилює, вигукує:

— А-а, а-а!

Серед людей шугають шуліками жовніри з рушницями, над морем людських голів бродять червоні прапори.

— А-а, а-а! — різко гукає юрба.

— Перший Травень!.. Перший Травень! — радісно кричить моя душа. Навколо люди — рідні люди.

Я поринаю в юрбу, як у воду, і переймаюся її звуками. Не лякаюся уже ані смерти — не думаю теж і про шибеницю. Що смерть!? Я годен тепер і сто разів висіти на шибениці!.. Я можу тепер хоч і зараз вмирати!.. Але тут, тут між морем людських тіл, у вирі людського крику — не на тюремному подвір'ї!.. Тут.

Море кричить, море гукає, море хитається. Я вперто пхаюся наперед, і бачу як жовніри й поліцаї з злістю б'ють людей прикладами рушниць.

У мені палає й буяє вогнем страшна лють. Я підбігаю до одного жовніра, що немилосердно тягне жінку за волосся, і дико впиваюся йому нігтями в обличчя.

— Пусти! Пусти, не бий! — кричу до нього крізь зуби, божевільно.

Жовнір різко скрикує — злякана жінка поринає в юрбу.

Дивно, я смерти вже ні трішки не лякаюся!.. Що смерть!?

— До трибуни! — кричить щось у мені грімно.

— До трибуни!

Я поплив на людських хвилях, як трісочка на воді. На трибуні я виріс страшний, кривавий, божевільний.

— Товариші! — кричав я, не тямлячи себе.

— Товариші!.. Люди!.. Жовніри!

Юрба враз стихла, але сунулась до трибуни. Моє божевільне, криваве обличчя тягнуло до себе. Хтось з поліцаїв сильно вдарив мене й зіпхнув униз. Море людських голів заколивалось і закричало, і за хвилину я вже виріс на руках юрби.

— Товариші!.. — вибухнув я всім, що бурхливо кипіло в мені.

Я говорив, я кричав задихано, аж дзвеніло мені в ухах. Я не тямив уже тоді себе. А довкола мене коливалось і безнастанно гукало теж море людей. І бачив я згодом, як одна частина жовнірів ще стріляла в людей, — друга-ж ставала на бік юрби, щоби боронити її, безборонну.

На всій площі був крик, зойк, лемент. Я й далі ще кричав щось захоплено, божевільно, в непам'яті.

— А-а-а-а! — жахливо гомоніло довкола.

Враз мене щось боляче шпигнуло під грудьми. Я рвучко розідрав брудну й скривавлену сорочку на грудях... Там, де боляче мене шпигнуло, була хвиляста червона стрічка.

Мені зробилось недобре. За хвилину я непомітно для себе впав у непам'ять.

Якась маленька й чистенька напівтемна кімнатка. За стіною торохтить млинок до кави, обік мене поважно цокає годинник на стіні.

Мені боляче пече одна шока й дуже болить голова. Здається ще мені, що моя голова вся обгорнута та лежить на подушці важкою каменюкою.

Я хочу повернутись до вікна. Але тільки ворущусь і болізно заплющую очі. Кожний суглоб і кожна кісточка печуть мене гарячою жариною, по кожному, хоча-б найменшому руханні.

Я уперто силкуюсь пояснити собі, де я, і що це зі мною. Але все таке якесь заплутане.

Аж ось легко одчиняються двері, і я з трудом розкриваю очі. До мене підходить бадьоро й усміхаючись... жінка з синіми очима.

— Вже прокинулись? — сказала мені радісно. — Чудово! А ми вже оце думали вчора, що шкода й... Ах, та що це я! Чекайте-но хвилинку, я зараз ліки вам подам. Я заразісінько впораюсь, — посміхнулась до мене вибачливо.

Я чудно подивився на неї і собі теж посміхнувся.

Посміхнувся тоді, мабуть, так широко й ніяково, як вона до мене з лімонадою в руці.

Це було тоді, як земля квітчається строкатими квітами, ніби дівчина чепуриться до зустрічі з коханим.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЛЬВІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (M)

Остап Тарнавський

Пізнав я краще Позичанюка під час однієї спільної ескапади. Це була субота — вихідний день — і ми вибралися на пиво. Чому на пиво, бо з нами був наш спільний знайомий, який заходив часто в клуб, редактор військової газети для прикордонників Михайло Христич. Христич любив пиво не менше від доброї поезії: він годинами міг рецитувати з пам'яті поетичні рядки Тичини, Рильського, Сосюри і в той же час випити не менше вісімнадцяти півлітрових склянок (так званих "гальб") доброго пива. Був з нами теж і Ткачук. Тож так у чвірку ми зайшли до ресторану в будинку готелю "Брістоль" тут таки напроти Львівського оперного театру. Та не встигли ми ще випити одного пива, як до сусіднього столика присіло троє молодців в охайних панських костюмах і теж замовили пиво у кельнера. Наше сусідство і не зацікавило б нас, якби не те, що ця трійця, а всі вони і виглядом, і поведінкою, ба навіть мовою витканою польонізмами, зраджували свою місцеву приналежність, та й на мене зробили враження приналежности до спеціальної категорії "шпіців" (польських поліцейних донощиків). Вони й самі не дуже приховували, що обсервують наше товариство. Може їм виглядало підозрілим, що військовий старшина-майор гуляє в товаристві місцевих "цивілів", бо звідки вони могли знати, що всіх нас об'єднує література більше, ніж пиво. Тож не дуже приємно було нам сидіти під постійним обсерваційним оком даремних інтрузів, і я запропонував перейти до іншого ресторану. Ми розплатилися й вийшли на вулицю та й таки тією ж самою вулицею, що тепер звалася проспектом Леніна, дійшли до ресторану Лінтнера. Це був колись ресторан відомого ковбасника, який гостив своїх гостей саме ковбасою й пивом з тим спеціальним додатком, що величина куска ковбаси була визначена, але хліба можна було споживати скільки завгодно. Тішився цей ресторан популярністю в студентів, які наїдалися хлібом з малим куском ковбаси й однією склянкою пива, заощаджуючи собі на харчуванні. Та тільки ми засіли за стіл у колишній господі Лінтнера, коли знайома нам трійця вкотилася до ресторану та й засіла за столиком недалеко від нас. Я звернув на це увагу Христича, але він і рукою не махнув, випивав пиво і забавляв нас своїм репертуаром з поезій Рильського. Та відділитись від наших опікунів не було легко. Один з них підійшов до Ткачука й попросив сірника, щоб

запалити цигарку. Ткачук досить гостро й зухвало відповів, бо він сам любив починати авантюру, й це викликало досить напружену атмосферу, яка вже зачепила й Христича, бо перервала його віршовану розповідь. Тоді сам Христич запитав, чи немає десь близько спокійнішого ресторану для нашої зустрічі. Я запропонував ресторан у найкращому львівському готелі Жоржа, що ще перед Першою світовою війною здобув собі лаври першости й до сьогодні вважається найкращим місцем зустрічей спеціально для приїжджих гостей. Від ресторану Лінтнера це просто тільки скочити, бо будинок готелю Жоржа (тепер "Інтурист") стоїть саме напроти славної статуї Міцкевича на головній площі посеред міста. Правда, в той час це вже не був той ексклюзивний готель і ресторан, до якого могли заходити люди з глибокими й повними кишенями; народна демократія відкрила ресторан для народу, хоч і тепер приходила туди вибрана публіка. Ми знайшли гарний столик недалеко вікна з видом на піднесену постать Міцкевича, якому муза приносить нову неписану книгу, та й гарно примостилися, щоб продовжувати поетичну вакханалію з пивом. Та тут повторилося те саме. Не минуло й п'яти хвилин, як наша трійця вже сиділа за столиком під стіною напроти нас. У цьому готелевому ресторані була музика й гості могли потанцювати. Ткачук, який колись був "фордансером", бо це була його перша та й найлегша професія, щоб утримати себе у Львові, підійшов до одного з столиків і попросив до танцю молоду жінку. Це дало початок для конфлікту. Один із нашої трійці підступив до Ткачука під час танцю й — за практикованим звичаєм — попросив відпустити йому танцюристку. Ткачук, який вже перед тим гостро зареагував на перший контакт з тим індивідом, тепер не тільки відмовив, але ще й сказав кілька гострих слів, і це започаткувало сварку на "вищому регістрі". Ми якось втихомирили Василя, який готовий був почати бійку, але не могли запобігти провокативній поведінці наших непрошених опікунів. Ресторан закривали о 12 годині ночі, але можна було продовжувати пияцтво в долішній залі у підвалі, зрозуміла річ, за вищу ціну й без музики. Ми зійшли у підвал, бо Христич ще не допив усіх 18 склянок пива, а це була його вечірня мірка. Там сиділо кілька-надцять осіб, які любили атмосферу нічної корчми, між ними група акторів польського театру. Я сидів за нашим столом поруч з актором Венгжином, що був у товаристві Красновецького, Кречмара і ще інших та й навіть через стіл почав з ними перекидуватися словами. Як можна було сподіватися, зійшла вниз і наша трійця; кельнер підставив їм столик і крісла, і вони розсілися саме напроти нашого стола. Тут вже не було сумніву, що буде авантюра. Я почав активніше входити в розмову з моїми польськими знайомими з театру, щоб не отруювати собі решту попсованого вечора. В

той час один із трійці переходив побіч нашого столика, а столики з уваги на малий простір підвалу були близько один коло одного і переходи тісні, та й зачепив, переходячи, за крісло, на якому сидів Ткачук, на що Ткачук зареагував вже вимахом руки. Того вже було забагато і нашому терпеливому майорові. Він підвівся і вигукнув до Ткачука: "Василю, ходім!" Підійшов до стола порушників нашого спокою й скомандував: "Підемо в «участок»!" Усі з гамором подалися по сходах угору й вийшли на вулицю. І ось тоді Позичанюк, який всю цю історію сприймав мовчки, якби нічого не зауважуючи, сказав стишено до мене: "І ми теж ходім. Це найкращий момент відв'язатися від цієї справи". Ми встали й бічним виходом вийшли на вулицю та подалися додому. Так уже тоді я пізнав, що Позичанюк не надто певний себе, він волів тікати, ніж бути втягненим в якусь невияснену справу, що її напевно хтось спеціально заплянував. Я відчув більше довір'я до цієї спокійної опанованої людини, а потім і виявилось, що він уже в той час мав зв'язок з націоналістичним підпіллям і вже в перші дні нової окупації зв'язався з похідними групами і з ними пішов на схід, де, як і інші, попав у німецьку в'язницю, з якої, вже за рекомендаціями видатних протекторів, удалося йому звільнитися, щоб знову перейти у підпілля, а потім до УПА, де й загинув у бою.

Життя наше проходило в непевності й тимчасовості. Не було навіть думки про те, щоб хтось із письменників міг сісти за стіл і писати якийсь поважніший твір. Якщо й писали, то на замовлення або просто для заробітку, відчуваючи, що саме потрібне пропаганді. Та й ці потреби мінялися. В перший рік не можна було, наприклад, писати проти Німеччини, хоч уже з 1940 р. відчувалося, що вся пропагандивна машина наставлена на війну з Німеччиною. Можна було писати проти Фінляндії, з якою СРСР почав безглузду війну. Але нам, у Галичині, Фінляндія здавалася союзником, який веде затяту боротьбу за свою незалежність. Стан, який виник у висліді договору Ріббентропа-Молотова про розподіл Польщі, для кожного був тимчасовий. Тож і не міг він вирішити нашої долі, й усі чекали зміни. І це без уваги на національну приналежність. Не вірю, що й ті українці, які могли вдовольнитися думкою, що всі українські землі були злучені, могли тішитися тим, коли бачили, що це об'єднання прийшло під чужою окупацією. Найбільший неспокій був між письменниками польської групи. Розколені між двох сил, вони жили в непевності та шукали якогось вяснення чи якоїсь надії з еміграції. Цю їхню непевність ілюструвала кожноденна зустріч з радіоприймачем, який стояв на люксовому столику з червоного дерева в сальоні на другому поверсі колишнього палацу Бельських, що тепер був будинком письменників. Щоденно, точно п'ять хвилин перед

третьою бігли туди всі, хто був у клубі, головню польські письменники, які цілими днями висиджували у клубі, бо їхні мешканеві обставини були незадовільні, та наставляли вухо до радіоприймача, щоб почути щоденні вісті польського екзильного уряду з Лондону. Це звідам сподівалися польські письменники почути якесь слово розради й надії, бо не залишали думки, що єдині їхні приятелі у цій затяжній війні — це далекі союзники. Цікаво, що в цьому щоденному ритуалі вислухування лондонського польського пересилання ніхто їм не перешкодив. Управа спілки добре знала про це. Пам'ятаю, коли одного разу попри цю кімнату з чудодійним радіоприймачем, що лучив в одну годину думки розбитих кордонами представників одного народу, проходив Панч і вдавав, що не знає, чому ця група письменників з такою запопадливістю спішить туди, і тільки усмішка на його устах вказувала на те, що він розуміє їх, а може й співчуває з ними. Поляки були під найбільшим обстрілом нової адміністрації. Пляновані вивози, що відбувалися ніччю, були звернені в першу чергу проти колишньої польської адміністрації, та й проти польського населення у Львові. Вивезено тоді й усю українську провідну групу, яка залишилася у Львові, за винятком тих осіб, які були надто відомі, як митрополит Шептицький чи лікар Панчишин. Політика режиму була притягнути всіх до співпраці й тому і Панчишина, і Студинського, і Возняка й інших наділили почестями народних депутатів. Та за всіма стежило пильне око вдосконаленої поліційної системи, що в її руках спочивала вся влада в Галичині. Кожний натяк на опір був строго караний, доказом чого є відомий так званий процес 59, в якому до кари смерти засудили молодих студентів і школярів, між ними шістнадцятилітніх, в тому числі понад двадцять дівчат.

В такій атмосфері тяжко було сподіватися якоїсь творчої праці від галицьких письменників. Найкраще вийшли з цього старші письменники, які могли підредагувати якісь фрагменти із давніх творів, чи списувати спомини про визнаваних режимом письменників, як Франко, Стефаник чи Мартович. Найкраще це виходило одному зі старших письменників Денисові Лукіяновичеві чи навіть Михайлові Рудницькому. Про творчу діяльність говорять факти. За майже дворічний період вийшло тільки кілька книжок галицьких авторів, та й усі вони — це передруки давніше написаних і друкованих творів. Ще тільки "батько" Карманський здобувся часом на новий вірш. Ані Пачовський, ані навіть Михайло Яцків, якого критика хвалила як противника "буржуазної" системи, не здобулися ні на один новий твір, що його породила б захвалена пропагандою нова дійсність. Ірина Вільде, в якій було найбільше темпераменту, бож перед війною

видала кілька цікавих книг коротких оповідань, не могла виявити цього темпераменту і, за винятком одного млявого нарису, не написала ні рядка. Літературний конкурс, що був проголошений у перші роковини "визволення", відобразив це велике вбозтво в ділянці літератури, що його викликало саме це "визволення". Жюрі не мало просто кого відзначувати, хоч на конкурс прийшло понад півтори сотні творів: 80 віршів і 75 прозових творів. Виділили тільки другу нагороду: за вірш дістав її Волошак (треба було якось пошанувати старого сліпого письменника), а за прозу — непомітний учитель, що й не став ніколи письменником, Максим Брилинський, якому вдалося склеїти нарис на тему визволення. Видавництво "Радянський письменник" в Києві хотіло якось рятувати цей жалюгідний образ творчості приєднаної Західної України й видало кілька книжечок галицьких авторів. Та всі вони тільки передруки творів, які за панської Польщі надрукував "буржуазно-націоналістичний" концерн Тиктора. Вийшли книжечки коротких оповідань Ткачука, Керницького (*Село говорить*), Богдана Нижанківського (*Новелі*) та ще поетична збірка Уляни Кравченко (*Вибрані твори*), вісімдесятирічної письменниці, яка жила на провінції й ніколи не побувала у Спілці та яку на всі способи використовували з пропагандивною метою за її приязнь з Іваном Франком.

Ще меншу активність бачимо в польському чи жидівському гурті письменників. Правда, ці письменники могли виявити себе у перекладах, алеж куди було з тими перекладами йти, а польських книжок не друкували. Тут пошастило тільки двом письменникам, що їм видали книжки, та вже аж в 1941 р., а саме Пастернакові, що його книжка віршів вийшла під назвою «*Wiersze wybrane*» й Ельжбєті Шемплінській: вийшла друком її повість «*Lan'cuch*». Такий автор, як Владислав Бронєвський, якого історія літератури вважає головним представником польської революційної поезії (зрозуміла річ: комуністичної), в дорібку якого є такий твір, як *Слово про Сталіна* та який перекладав на польську мову не тільки російських класиків Гоголя і Толстого, але й Маяковського, Єсеніна й інших радянських поетів, — не тільки не дістав змоги видати бодай один томик своїх творів, але попав у таку ситуацію, що волів емігрувати до Палестини, а звідтам до Англії, ніж залишатися в СРСР. І ось в далекій, чужій йому Палестині він зумів видати таки в час війни кілька книжок, як *Багнет і бронь* (1943) та *Вибрані поезії* (1944) в Єрусалимі, чи книжку лірики *Дерево в розпачі* (1945) в Лондоні. Тадеуш Голлендер, який був тісно зв'язаний із Львовом (був довгі роки співредактором поступового літературного журналу «*Sygnaly*» волів, — не зважаючи на свої ліві переконання, — переїхати до

окупованої німцями Варшави, де й загинув після арешту в славній варшавській в'язниці "На Пав'яку", в 1943 р. Втік із Львова теж Курек, побачивши, що там немає ніякого зрозуміння літературного творчого життя. Виплутавшись якось з ув'язнення Ват пробував ще акліматизуватися після війни в соціалістичній Польщі, але в 1958 р. остаточно виїхав на еміграцію й задекларував себе антикомуністом.

Пригадую, що найбільше безпосереднім почином письменників у цьому зашморгу нової влади брата-визволителя були змагання копаного м'яча між збірною дружиною письменників і збірною акторів. Це сталося без втручання літературних політруків і без страху перед всевидющою, бо добре інформованою та розгорнутою сіткою доноництва НКВД. Тут письменники виявили власну ініціативу, правда, на жаль, не в творчому секторі, а в спорті. З українських письменників у цьому славному поєдинку двох мистецьких колективів на спортовій площі брали участь Нижанківський і я. Дружина, виявилось, була непогана. Деякі письменники були й добрими футболістами. Яків Шудріх був професіоналом, колись брав участь у змаганнях за першість професійної ліги. Теж між поляками були деякі, які визначилися грою в копаний м'яч. Це досить правдоподібно, коли зважити, що такий активний в еміграції діяч польської літератури, як поет Юзеф Лободовський, здобував перші лаври слави не як поет, а як професійний боксер. Та найцікавіше, що цю милу й незабутню подію в житті письменників в час першої радянської окупації з таким ентузіазмом організував не хто інший, як один із передових літераторів, який колись надавав тон літературному рухові у Польщі, Бой-Желенський. Йому вже тоді було 65 років, тож він не міг уже бігати по площі, як учасник змагань, але взяв на себе важливу роллю судді й бігав не менше завзято продовж півтори години на площі, намагаючися професійно вести ці історичні змагання. Виграла дружина театралів, бо в них таки були кращі спортсмени, майже кожний з них професійний змагун, який пройшов школу в якійсь із професійних дружин копаного м'яча. Навіть між українськими акторами були професійні спортсмени, як О. Сліпенький, та й сам режисер В. Блавацький був ентузіастом футболу. Так виступом на спортовій площі тодішні львівські письменники продемонстрували свою ініціативу та самобутність, що їх їм не було дано проявити в творчій праці.

Далі буде

МИСТЕЦЬКИЙ КИЇВ У 1926-1929 РОКАХ*

Валеріян Ревуцький

З часом мого перебування в 2-ій Київській будівельній професійній школі в 1926-1929 рр. пов'язаний теж період найбільшого піднесення українського мистецько-культурного життя в Києві. Можна сказати без жадного перебільшення, що в той час Київ став рівноправним партнером мистецького життя Європи. Це позначилося на діяльності Київської опери, Київської філармонії, демонструванням у київських кінотеатрах численних європейських та американських фільмів. У цей процес втягнувся також і Київський театр ім. І. Франка, що переїхав до Києва з Харкова, Київський художній інститут, Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, з'явилися фільми Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ).

Величезною подією на початку жовтня 1926 р. був перехід Київського оперного театру на вистави українською мовою. Вже цілий рік доходили захоплюючі чутки з Харкова про успіхи там столичної української опери, а тепер це стало реальністю в Києві. Моєму захопленню не було меж, коли дістався на прем'єру, хоч і сидів у 10 ряді "гальорки". Прем'єрою йшла "Аїда" Верді в перекладі Людмили Старицької-Черняхівської. Запам'яталися й до сьогоднішні дні сцени. Для прикладу, хоч би й перша сцена поміж Рамфісом та Радамесом. Рамфіс: "Так, чутка йде, що етіоп зухвалий в долину Нілу військо вже веде. Наш вісник швидко вістку принесе". Радамес: "А що Ізіда наказала?" Рамфіс: "Нам указала, хто Єгипту буде вільним полководцем." Радамес: "Його вітаю!" Рамфіс: "Він молодий, палкий та зухвалий, богів цареві накази з'ясував"...

Можна було би далі наводити різні сцени. Коли говорити про солістів-виконавців, то склад їх був надзвичайно сильний. Олена Петляш, драматичне сопрано величезної сили, співала заголовну партію Аїди. Як відомо, вона була донькою Марії Садовської (сестри братів Тобілевичів — Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського та Панаса Саксаганського), учениця відомого італійського педагога-вокаліста Котоні в Римі. Радамеса співав Олександр Мосін, драматичний тенор з Дніпропетровщини. Почувши про українізацію опери в Харкові 1925 р., він розірвав свій контракт

* Уривок із споминів.

з оперою в Тифлісі й відмовив кілька виступів у "Гранд опері" в Парижі. Рік проспівав у Харкові і приїхав до Києва. Партію Амонасро співав Михайло Шуйський. Слухав його, коли він у залі ВУАН бездоганно виконував "Гетьманів" та "Ой Дніпре мій, Дніпре" Лисенка, а на нашому мешканні своїм "залізним" баритоном винятково співав галицьку пісню в обробці мого дядька Левка Ревуцького "Ох, і зажурились стрільці січовії". Чільна зірка Київської опери, Дарина Захарова, співала Амнеріс.

Через кілька днів — наступне велике враження від вистави опери "Намісто Мадонни" Ерманно Вольф-Феррарі, яка ще ніколи не йшла в Києві. Вона своїм мелодраматичним змістом домagalася голови банди каморістів, примхливої дівчини Малієли та бідного коваля Дженаро. Щоб приподобатися Малієлі, Дженаро викрадає намисто з ікони Мадонни дель Монте. Це намисто губить обох через муки сумління. В головних партіях знову виступали Олена Петляш (Малієла) та Олександр Мосін (Дженаро).

Але вершиною сезону 1926-1927 рр. у Київській опері стала вистава "Майстерзінгерів" Вагнера. У виставі виступало багато молодих співаків, було набрано додатковий склад статистів (до 100 осіб). Київська опера готувалася до вистави дуже старанно. Диригент Арнольд Маргулян провів 72 проби з оркестрою. Згідно з традицією, що проходила в Байройті, кожен акт розпочинався виходом на авансцену перед закритою завісою чотирьох сурмачів в одязі середньовічного Нюрнбергу. Перший акт вони розпочинали увертюрою; другий акт темою роздумів Ганса Сакса і, нарешті, третій акт вони попереджали темою марша ремісників. Вокально і сценічно запам'яталися багато виконавців, між ними Сергій Ільїн (Сакс), Михайло Шуйський (Бекмесер), Олександр Коробейченко (Давид), Маруся Кулиновська (Магдалина). Сценограф Борис Альмадінген чудово відтворив квартали середньовічного Нюрнбергу. Ніщо не стерло враження від цієї вистави, хоч і була нагода слухати її, наприклад, у "Метрополітен опера".

Я не вхожу детально в обговорення інших вистав Київської опери, хочу лише підкреслити, що в період 1926-1929 рр. її репертуар йшов рівнобіжно з новинами кращих оперових театрів Європи. Досить лише згадати, що, наприклад, 1926 р. лише композитор Франко Альфано закінчив редакцію останньої опери Пуччіні "Принцеса Турандот", а на початку сезону 1928 р. вона вже йшла в Київській опері, переважно в складі молодих оперових сил (з них особливо була успішна Ірина Воликівська в партії Ліу). Австрійський композитор, експресіоніст, Ернст Кшенек лише 1927 р. написав свою оперу "Джонні грає", а на початку 1929 р. вона вже

йшла в Київському оперному театрі. Тоді вже почали з'являтися й нові українські опери, модерно оркестровані, як "Дума чорноморська" Бориса Яновського, складена за сюжетом думи про Самійла Кішку; "Беркути" Бориса Лятошинського за повістю Івана Франка "Захар Беркут"; "Кармелюк" Валентина Костенка. Але то вже був рік "великого перелому"...

Діяльність Київської філярмонії у 1926-1929 рр. перш за все позначена ювілейними програмами: сторіччя з дня смерти Бетховена (пройшло в сезоні 1927 р. дев'ять концертів, в кожному було виконано по одній симфонії поруч з меншими творами композитора) та 1928 р. — теж дев'ять концертів творчості Шуберта (по одній симфонії з іншими творами), теж з нагоди сторіччя смерти. Але рівнобіжно концертні програми почали часто заповнювати нові твори українських композиторів ("Героїчна увертюра" Бориса Лятошинського, симфонічна сюїта "Козак Голота" Пилипа Козицького, "Друга симфонія" Левка Ревуцького, ораторія "Дума про дівку-бранку" Михайла Вериківського та інші). Поза тим в тих роках програми Київської філярмонії рясніли такими іменами (згадую лише найголовніші), як диригенти Оскар Фрід, Отто Клемперер, Гейнц Унгер, Георг Себастьян, Фріц Штідрі, японський диригент Касак Ямада, піяністи Егон Петрі, Лео Сирота, Карло Цеккі, челіст Енрік Майнарді, скрипаль Ян Кубелік, шойно тепер померлий гітарист Андре Сеговія, струнний квартет Пауля Хіндеміта (в ньому сам композитор виконував партію альту) та інші.

Одначе, чи не найбільше вплив мистецтва Європи та Америки позначився в 1926-1929 роках у найбільш популярному мистецтві того часу, а саме в німих фільмах, які масово кинувся відвідувати київський глядач. У тих часах дух Європи в Києві пішов так далеко, що населення само змінило (очевидно, в іронічному аспекті) назву сторін головної артерії міста — Хрещатика. Якщо йти по ньому з заходу на схід, то ліву сторону Хрещатика було названо "Піжон-стріт", а праву "Кабйол-евеню". "Піжони" (своєрідне виявлення дендізму в іронічному значенні), це численна молодь, часом і добре одягнена, а часом у добром убранні без смаку, яка в парах чи в групах заповнювала ліву сторону. Це було молоде київське міщанство, переважно робітники, частково студенти, що вже добре засвоїли побут міста. Праву сторону, так звану "Кабйоль-евеню", заповнювали переважно червоноармійці, які, скориставшись зі своєї кількагодинної відпустки до міста, намагалися завести знайомство з численними доморобітницями, що обслуговували доми не тільки непманів, але і київських інтелігентних кіл.

На самому Хрещатику містилося кілька кінотеатрів. Саме в

1926-1929 рр. там домінувала демонстрація численних європейських та американських німих фільмів. Приблизно восени 1927 р. можна було спостерігати таку картину: найкраще обладнаний Перший держкінотеатр (колишній кінотеатр Шанцера) демонструє німецький фільм "Життя за життя", у якому відомий німецький актор Пауль Вегенер грає ролі турецького багатія Саді-Бея, а його партнерами в цьому фільмі виступали Марчела Альбані та Пауль Ріхтер. Біля Другого держкінотеатру стоїть величезна черга. Вже другий місяць з екрану не сходить фільм "Амок" за новелею Стефана Цвейга. В П'ятому держкінотеатрі йде п'ятисерійний фільм "Людина без нервів" з Гаррі Лідтке. Взагалі, в цьому кінотеатрі дивилися таких визначних коміків, як Макс Ліндер ("Макс-Тореадор"), Гарольд Ллойд ("Бабусин онук" та "Жінобоягуз"), Монті Бенкс ("Підкова щастя"), Бестер Кітон ("Генерал"), пригодницькі фільми з Патом і Паташоном. Про ці фільми писала київська преса, що вони викликають найцінніше явище у глядача — здоровий сміх. Але це було ще далеко не все. В різних кінотеатрах на Хрещатику йшли фільми з Чарлі Чапліним ("Парижанка" й "Золота гарячка"), з Елізабет Бергнер та Вальтером Ріло ("Скрипаль з Фльоренції") з Дугласом Фербенксом ("Багдадський злодій", "Чорний пірат" та "Знак Зорро"), з Нормою Толмедж ("Дама з камеліями"), з Джоном Баррімор ("Морський звір"), з Емілем Янінгсенем ("Старий швейцар" та "Камо грядеші"), з Полею Негрі ("Гірська кішка") та інші. Написи скрізь на них йшли в українській мові. Щоправда, іноді не без деяких непорозумінь. І досі пам'ятаю, наприклад, оголошення до фільму "Месаліна" італійського кінорежисера Енріко Гуацоні: "Всі, всі, всі до кіно! Кінокартина "Месаліна" викликала надзвичайне *обурення* у глядачів! Всі до кіно!".

Коли говорити про драматичний Театр ім. Франка, що 1926 р. переїхав з Харкова до Києва, то йому, звичайно, було важко заповнити прогалину, що сталася з від'їздом Березоля, але все ж таки намагався утримати контакти з європейською сценою. Він показав дві добрі інсценізації ("Вовча зграя" за Джеком Лондоном та "Пригоди бравого солдата Швейка" за Ярославом Гашеком). У цей час він і поставив свою першу шекспірівську виставу "Сон літньої ночі" з музикою Мендельсона та Наума Прусліна. Ця остання вистава була показана майже одночасно з виступом всесвітньо відомого трагіка єврейського театру Олександра Гранаха в ролі Шейлока ("Венеційський купець") в єврейському місцевому театрі.

Дух Європи в поєднанні з успішною українізацією сколихнув і життя київських мистців. У приміщенні Київського художнього інституту з ініціативи Михайла Бойчука давалися періодичні лекції з

раннього ренесансу. Як довго вони там читалися, не можу сказати (був на них лише двічі), але практичні наслідки (і не тільки школи українських монументалістів) дуже швидко дали про себе знати. Восени 1927 р. в приміщенні Академії наук була величезна виставка образотворчих мистців і різьбарів різних напрямків. Біля двох тисяч експонатів заповнили нові широкі залі приміщення Академії. Одночасно інтенсивно працювало Всеукраїнське фотокіноуправління. На екранах Києва з'явилися такі незабутні фільми, як "Тарас Шевченко" та "Тарас Трясило" з відомим актором Амвросієм Бучмою, "Звенигора" Олександра Довженка... ВУФКУ також мало успіх з такими фільмами, як "Підозрілий багаж" та "Синій пакет" (за жанром детективи), як "Беня Крик" з відомим актором Юрієм Шумським у заголовній ролі, інсценізації романів "Микола Джеря" Івана Нечуй-Левицького та "Борислав сміється" Івана Франка.

В кінці 1926 р. на терені Києва вперше з концертом з'явився камерний співак Анатолій Доливо-Соботницький. Він виконував пісні різних народів в оригіналі. Мій батько захопився ним, організував його виступи по найбільших професійних клубах Києва. В репертуарі Доливи була французька пісня "Sur le pont d'Avignon". Батько відразу її переклав на українську мову і дав текст Доливі. І от, не повідомивши батька, раптом Долива на наступному концерті заспівав її в українській мові. Стався небувалий успіх. І ця пісня була своєрідним стимулом для батька організувати музично-вокальні покази в Музично-драматичному інституті ім. Лисенка, де він викладав. Для зацікавлення наводжу тут перший куплет пісні. В оригіналі: "Sur le pont d'Avignon J'ai qui chanter la belle qui dans son chant disait une chanson nouvelle". В перекладі батька: "Де сходить Авіньон, над воду лазурову, хороше там дівча співало пісню нову". До питання музично-вокальних показів я ще повернуся пізніше. Тим часом у батька рівнобіжно визрів ще один проєкт, — видання музично-вокальної бібліотеки в українських перекладах. Прискорили її появу ювілеї Бетховена та Шуберта, а її реалізацією зайнялось видавництво "Книгоспілка". Активна діяльність того видавництва зосереджувалася фактично в руках трьох: її директора Миколи Качеровського, головного редактора Сергія Титаренка та редактора Антона Харченка. Видавництво музично-вокальних творів розвивалося дуже успішно. Були видані в українських перекладах не тільки вокальні твори Бетховена, Шуберта й Шумана, але й деякі твори Брамса, французьких імпресіоністів, твори Де-Фалля й інші. З ініціативи батька також з'явилися в "Книгоспілці" "Галицькі пісні" та "Козацькі пісні" в обробці дядька Левка, "Дуети" Миколи Лисенка (з примітками батька). Він же зробив примітки і до "Козацьких пісень".

Будучи ініціатором такої бібліотеки, батько залучив до перекладів неоклясиків: Максима Рильського, Миколу Зерова та Освальда Бургардта. Пробував залучити й Павла Филиповича, але з ним справа пішла не так успішно. За рекомендацією Зерова було притягнуто до перекладів молодого Бориса Тена (Миколу Хомичевського), надзвичайно музичного і з бездоганним знанням західноєвропейських мов. У той час Борис Тен проживав більш ніж убого на Подолі в колишній дзвіниці старої церкви, бо перед тим був пов'язаний працею з колами Української Автокефальної Церкви, що потім коштувало йому кілька років заслання. Проте, "левину долю" в перекладах виконав сам батько.

Рівнобіжно почалися й музично-вокальні покази в Музично-драматичному інституті ім. Лисенка. На допомогу батько взяв двох не менших ентузіастів цієї справи — професорів Інституту — Миколу Філімонова та Костя Рєгаме. Кожного другого тижня (а іноді й щотижня) давався концерт в українських перекладах, що обіймав за своїм репертуаром твори від Йоганна Себастьяна Баха до Курта Вайля, притягаючи величезну кількість слухачів з-поза інституту. Головним вокалістом був Микола Філімонов, акомпанював завжди професор Кость Рєгаме, але часто окремі номери виконували студенти-вокалісти Інституту, а згодом просто просили включити до виконання окремих творів численних солістів Київської опери. В перекладах батькові часом допомагали Максим Рильський, Микола Зеров, Борис Тен, а також іноді це робив з успіхом і сам головний вокаліст, Микола Філімонов. Пам'ятаю, він проспівав у своєму перекладі пісні Бетховена "Aus Goethe's Faust" (Es war einmal ein König). Подаю цей переклад з пам'яті: "Був-жив король багатий, блоху до себе взяв, кохав її мов брата, мов сина милував. Наказ по царству всьому — хай зйдуться кравці. Пошить жупан малому, до нього ще й штанці! Жупан блоха наділа, вся в золоті, в шовках і бинду почепила, ходила у хрестах; король їй чин міністра і вищий орден дав. Рідні в блохи немало, весь рід у честь попав. Придворних всіх кусає і королеву й дам, усіх вона доймає, життя немає там. Усі блохи бояться, не просте діло тут, а ми, хто смів кусатися, так зараз і капут, капут, капут".

На жаль, музично-вокальні покази припинилися 1929 р., коли уступив з керівництва Музично-драматичного інституту ім. Лисенка музикознавець Микола Грінченко і прийшов на посаду директора Семен Романюк. (Людина з зовнішньою маскою Шевченка — лисина й вуси, але з примітивним мисленням.) Він почав робити перешкоди нормальній праці показів і сказав одного разу батькові: "На чорта ви мені співаєте про всяких "лоєнгрів", співайте про пролетаріят". Припиненням показів став показ твору

Курта Вайля "Похорони невідомого вояка". Композитор талановито, з сарказмом уплів у музичну тканину цього твору поєднання жалібного марша з ритмом фокстрота. Романюк обурився: "Покажете гнилий капіталістичний світ". Покази припинилися.

Роком пізніше Романюк звільнив батька з посади професора Музично-драматичного інституту за "буржуазно-націоналістичну ідеологію". Але дядька Левка він залишив, хоч дядько поставив справу перед Романюком, щоб його теж звільнили, бо нема ідеологічної різниці поміж братами. На це Романюк відповів дядькові: "Ви — інша справа. Ви залишаєтесь. На це я маю наказ... згори".

Звільнено було з посади професора вокалу й головного виконавця музично-вокальних показів Миколу Філімонова. Дозволив собі кількома словами згадати цю дуже оригінальну постать, виняткового педагога, визначного соліста опери, чудового інтерпретатора. Діставши новий український текст, він миттєво ідеально втілював його в ту чи іншу річ у різних жанрах. Негарний зовні ні з обличчя, ні в фігурі, але завжди дотепний у висловах. У житті він був страшний заїка, але коли співав, це було зовсім непомітно. "Ви розумієте" — говорив він батькові — "вчора мені підв'язали живіт і я пурхав на сцені, як птах". (Він співав того вечора партію Бартоло в "Севільському цирюльнику" Россіні.) Доля Миколи Філімонова після звільнення з Інституту кінчилася трагічно. На одній якійсь вечірці він оповів вірменський анекдот (єреванське радіо), який дослівно в змісті склався так: "Що це таке? Знизу пісок, зверху пісок, з боків пісок, кругом пісок, а посередині... провідник". Відповідь: "Сталін засипався!" (тобто символічно провалився в своїй політиці). Як потім він оповідав сам, одна особа на вечірці записала це, а потім донесла до органів державної безпеки. І бідний Микола Філімонов отримав... три роки концентраційного табору в Марійській області. Повернувся він зі зруйнованим здоров'ям і через кілька років помер.

Трагічної долі зазнав і третій чільний діяч музично-вокальних показів, професор-піяніст Кость Регаме. Його старший син 1920 р. відступив юнаком з польським військом з Києва. Батько з ним не листувався. Проте Кость Регаме заарештували, "підшили" справу "польського шпигуна" й заслали. Від 1937 р. від нього не було вісток. Трагічна доля великого майстра Михайла Бойчука і його учнів-мистців відома. Відома й трагічна доля більшості українських поетів-неоклясиків. Близький до них Микола Хомичевський (Борис Тен) відбув кілька років заслання. Після того йому не дозволили проживати в Києві. Він осів у Житомирі й по останній світовій війні подарував нам свої чудові переклади "Одісеї" та "Іліяди" Гомера.

Директора "Книгоспілки" Миколу Качеровського було заарештовано. Через рік його випустили й дали відповідальну посаду одного з директорів на будівництві... "Волга-Дон", але не дозволили жити й працювати в Україні. Інакше, талановитого адміністратора було усунуто в такий спосіб з українського життя. Його колеги по "Книгоспілці" — Антона Харченка та Сергія Титаренка теж було заарештовано. Перший загинув на засланні, другий, відбувши термін, повернувся, вирвався в еміграцію під час останньої війни і спочиває зараз в Баунд Бруку.

Дійсно, 1929 року повіяло новим духом з півночі. На Хрещатику демонстрація закордонних фільмів стала рідкістю. Театр ім. Франка, поставивши 1929 р. експресіоністичну виставу "Ділок" німецького драматурга Вальтера Газенклевера, аж до 1940 р. дав лише одну виставу світової класики ("Дон Карлос" Шіллера). Сім років по виставі "Кармелюка" В. Костенка жадної нової української опери не було поставлено. Програми філармонії в переважаючій більшості заповнювалися творами російських композиторів. Навіть, згадуваний раніше камерний співак, Анатоль Доливо-Соботницький вже приїздив на концерти до Києва з російською програмою.

Роки 1926-1929 були найщасливішими роками мого юнацтва. Тоді лише частково відкрилися вікна в мистецтво Європи, а молода українська культура розкрила свої широкі крила. На жаль, на короткий час... Відповідаючи перед історією і перед прийдешнім поколінням, я бажав би одного: щоб ті роки українського ренесансу стали підложжям творчості у майбутньому.

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ

Богдан Певний

Минулорічний український мистецький сезон у діаспорі хочеться назвати "сезоном групових виставок". Це не тому, що їх було надмір, а тому, що були вони незвичні. Ось, наприклад, *Виставка українського мистецтва з колекцій Канади і США для відзначення сторіччя з дня народження Олександра Архипенка* в Канадсько-українській мистецькій фундації (КУМФ) у Торонті (серпень-вересень 1987 р.), *Виставка нью-йоркських мистців українського походження* в галерії Об'єднання мистців українців в Америці (ОМУА) в Нью-Йорку (7-14 червня 1987 р.) та виставка *Мистці з Одеси* в Українському інституті Америки (УІА) у Нью-Йорку (28 лютого-20 березня 1987 р.). У кінці минулорічного мистецького сезону, напередодні ювілейних святкувань закріплення християнства як державної релігії у Великому київському князівстві, відбулися дві виставки, присвячені цій події: у Воррені штату Мічиган в Українському культурному центрі *Виставка українських образотворців у вільному світі* (4-26 грудня 1987) з участю 60 мистців, які виставили 200 праць, та скромнішою, бо з участю 27 мистців у Філядельфії в Українському освітньо-культурному центрі, збіркою мистецькою виставкою *1000-ліття хрищення України* (4-6 грудня 1987). Вже самі назви вказують на ширину виставочного діапазону і викликають значне зацікавлення.

Виставка українського мистецтва в КУМФ була зусиллям досягнути максимальне: вшанувати Архипенка, влаштувати ретроспективну виставку українського образотворчого мистецтва, подібну до виставок у музеях з наголосом на історичну послідовність та відзначити важливість ролі приватних колекціонерів у збереженні української мистецької спадщини. Розмір і тягар такого багатогранного зусилля надто великий і важкий, щоб його подолати самотужки, не розділивши на етапи, напрямки, періоди тощо. Хоч виставка експонувалася у невідгідні для масового відвідувача літні місяці, через що не мала очікуваного розголосу, все таки вона могла дати змогу зацікавленим, якщо не переоцінити черстві погляди на стан українського образотворчого мистецтва, то щонайменше підтвердити, що воно не починається від сьогодні.

Вже давно, через брак поза межами України музеїв українського образотворчого мистецтва, виникла думка заповнити прогалину виставками приватних мистецьких колекцій. Ще в жовтні 1955 р. ОМУА влаштувало в Нью-Йорку *Виставку творів*

Василь Хмелюк, *Жінка в білому* (олія, 1944)

Зі збірки Г. Левицької (Торонто)

померлих чи пропавших мистців першої половини двадцятого сторіччя з приватних колекцій в Америці. Тоді було показано 124 твори 27 мистців. Виставка дала хоч деякий перегляд того, що збереглося після воєнної хуртовини. На жаль, помимо великого успіху, виставка з різних причин не повторювалася, відбираючи можливість новим поколінням хоч частинно пізнати мистецтво нашого минулого. Вже тоді ця виставка, відповідно оформлена, могла стати зав'язком дуже бажаного музею українського образотворчого мистецтва.

Пізніше, доцільність подібних виставок була обговорювана на сторінках нашої преси, у наслідок чого ОМУА заходжувалося влаштувати виставку збірки д-ра Мирослава Клюфаса, до якої входять праці Олени Кульчинської, Миколи Бутовича, Лева Геца та

інших. За цією виставкою мали слідувати інші. Мені не відомо, чи відбулася виставка збірки Ключаса, але знаю, що інших не було — шляхетна думка зів'яла. Тільки тепер вдалося реалізувати її у Торонті, не без наполегливості і завзяття голови КУМФ Михайла Шафранюка. Куратором виставки і редактором багатокольорового, книжкового формату каталога був Святослав Гординський.

Окрім усіх позитивних сторін збірок приватних колекціонерів, до їх від'ємних прикмет належить те, що вони часто відображають не надто вибагливі особисті уподобання і смаки своїх власників. Якщо усякі "уподобання і смаки" простими у домашніх обставинах, то вони, виставлені для публічного огляду, набирають інших пропорцій — роблять виставку строкатою, нерівною. Торонтська виставка не становила винятку: поруч творів значної вартості, експонувалися праці невисокого рівня. До того признався Гординський у "Слові про цю виставку", вміщеному в її каталозі. Передвиставкові оголошення заповідали показ 160 творів видатних українських мистців 18-го й початку 20-го століть, ікони з 18-го ст., сучасне малярство з України й діаспори. Було експоновано твори 82 мистців з 26 колекцій, у тому 11 експонатів зі збірки УІА в Нью-Йорку, 42 зі збірки КУМФ та 18 зі збірок окремих мистців.

Для тих, хто, захоочений оголошеннями, сподівався побачити щось надзвичайного з глибин українського образотворчого мистецтва, виставка принесла розчарування. Найстаршими експонатами були предмети релігійно-обрядового призначення: ікони *Воскресіння*, *Охтирська Богоматір* та овальна ікона з іконостасу *Св. Іван Євангелист*, датовані другою половиною 18 ст. З них вирізнялася *Охтирська Богоматір* з натуралістично трактованим "земським" обличчям, що визирало крізь отвір у срібній позолоченій ризи. Вона поза поширеними тепер у нас суворішими вимогами сучасного іконопису мальованого неовізантійською манерою. Виставлені ікони, хоч цікаві як історичні предмети, не могли дати глядачеві уяви про українське малярство другої половини 18 ст., з яким зв'язані кращі досягнення українських мистців — Антона Лосенка (1737-1773), Дмитра Левицького (1735-1822), Володимира Боровиковського (1757-1825), Івана Мартоса (1753-1835) та інших.

Подібне можна повторити і про представлення на виставці малярства 19-го ст. Реклямований перед виставкою *Автопортрет* Тараса Шевченка виявився працею атрибутованою Фотієві Красицькому (1873-1930), що зовсім добре міг бути намальований у нашому столітті. Одиною працею виконаною у 19-му ст. був рисунок з 1870 р. відомого мистця Іллі Рєпіна (1844-1930) *Голова старого*.

Краще був представлений початок 20-го ст. працями Миколи

Феодосій Гуменюк, *Бандурист* (темпера, 1979)

Зі збірки К. та М. Кондрацьких

Самокиша (1860-1944), Миколи Івасюка (1865-1930), Івана Труша (1869-1941), Олекси Новаківського (1872-1935), Олени Кульчицької (1877-1967), Осипа Сорохтея (1890-1941) та Леоніда Перфецького (1900-1977). Хоч останній наймолодший з цієї групи, то все таки його творчість можна зарахувати до початку нашого століття, бо кращі його твори зв'язані з часом Визвольних змагань, коли він як молодий стрілець зарисовував з натури баталістичні сцени, що їх згодом відтворював на картинах (олія *Бій*, 1921). Усі ці мистці, окрім Самокиша (олія *Літо*, 1910), представники західноукраїнського мистецтва. Буковинець Івасюк був представлений *Портретом Олександра Мишуги* (1925), відомого оперного співака, та однією з реплік чи студією відомої картини *В'їзд Богдана Хмельницького до Києва*. Як відомо, Івасюк був одержимий цим сюжетом. Ця велика картина була виконана олійними фарбами на полотні розміру 4x6 метрів. Для того, щоб її намалювати, мистець переїхав до Львова і там працював над нею десять років, закінчуючи її

1912 р. У 1920-их рр. Івасюк виїхав на Східну Україну і повіз туди свій мистецький дорібок, у тому числі і *В'їзд Богдана Хмельницького до Києва*. На Україні Івасюк жив спочатку в Києві, а згодом в Одесі. За даними, вміщеними у *Словнику художників України*,¹ оригінал переходується в Державному музеї українського образотворчого мистецтва (ДМУОМ) у Києві. Варіант, виставлений на виставці, має розмір 93x144 см.

Значне зацікавлення викликав великого формату (130x110 см.) *Портрет митрополита Андрія Шептицького* (1921-1922) Новаківського. Цей рисунок на полотні чудом уцілів і був недавно привезений з Польщі. Окрім портрету були ще виставлені олії Новаківського *Жінка в кімоно* (1910), *Автопортрет* (1911) та *Собор св. Юра у Львові* (1919). Порівняльно слабше від Новаківського був представлений інший корифей західноукраїнського малярства Труш, бо тільки двома картинами *Дерево і Жнива*, хоч його творів на Заході чимало. Несподіванкою була "сезанівська" манера олій Сорохтея *Красвид з деревами і Над рікою*.

Велику прогалину на виставці становила відсутність творів східноукраїнських мистців періоду Української академії мистецтв у Києві та "розстріляного" відродження 1920-их рр. Адже ж це був час найвищого піднесення українського образотворчого мистецтва нашого століття. Увесь цей надзвичайно плідний і бурхливий період репрезентували на виставці лише Анатоль Петрицький (1895-1964) *Портретом письменника Н. Н.* та Василь Кричевський кримським краєвидом *Алушта* (1924). Праця Петрицького — це один зі зменьки уцілілих портретів, яких 150 виконав він у 1928-1933 рр. для проєктованого Літературного музею в Харкові та більшість яких була знищена за наказом партії у 1933-1939 рр. *Портрет письменника Н. Н.* (невже не можна довідатись, хто на ньому зображений?), один з найцінніших творів у постійній колекції КУМФ. Все таки треба обов'язково виповнити прогалину, включивши праці професорів Київської академії Михайла Бойчука (1882-1937) та Юрія Нарбути (1886-1920) і здобутки українського авангарду — футуристів, символістів, конструктивістів, монументалістів та інших, без чого не можна говорити про стан українського образотворчого мистецтва нашого століття.

Особливе зацікавлення викликала можливість оглянути на виставці праці членів двох мистецьких середовищ, що діяли поміж Світовими війнами: групи українських мистців у Парижі та Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ) з централею у Львові. У той час поважне число галицьких мистців, серед них членів АНУМ, побувало в Парижі, де вони поруч з мистцями, що там постійно жили, входили у склад дуже неформальної парижської групи, тоді ж "повнокровні" парижани, і не тільки парижани, виставляли свої

Олександр Архипенко, *Меланхолія* (олія, 1921)

Зі збірки І. та Я. Морозів (Торонто)

праці на виставках АНУМ у Львові. Тому стосований даліше поділ на парижан і львів'ян цілком умовний.

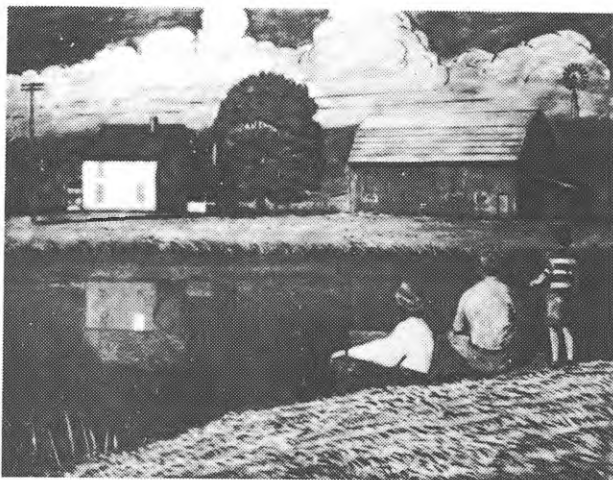
Парижську групу на торонтській виставці перпрезентували такі відомі мистці, як Михайло Нечитайло-Андрієнко (1894-1982), Северин Борачок (1898-1975), Василь Дядинюк (1900-1945), Олекса Грищенко (1883-1977), Микола Кричевський (1898-1961), Василь Хмелюк (1903-1986) та інші, а АНУМ ядро її активу: Ярослава Музика (1898-1976), Павло Ковжун (1896-1939) та Гординський (н. 1906). Винятково численно, коли взяти до уваги, що він дуже рідко виставляє свої твори, був представлений Гординський ретроспективним підбором творів: *Серія шкідців зі школи Новаківського* (1926-1928), *Дипломат* (1929), *Автомобіліст*

(1929), *Портрет Оленки Н.* (1976) та проєкт мозаїки *Єрусалим* (1976). З активу АНУМ бракувало праць Михайла Осінчука (1890-1969).

Найчисленнішу групу на виставці становили праці тих мистців, які творчо дозріли у 1930-их рр. і проявили себе в Галичині та на еміграції, а згодом очолювали українське мистецтво в діаспорі у перші десятиліття після війни. Серед них великий відсоток членів АНУМ та учнів школи Новаківського у Львові, як і українського мистецького середовища у Варшаві. Це Петро Андрусів (1906-1980), Володимир Баляс (1906-1980), Мирон Білинський (1914-1984), Микола Бутович (1895-1961), Михайло Кміт (1910-1981), Едвард Козак (н. 1902), Ярослав Крушельницький (1916-1973), Іван Курах (1908-1968), Володимир Ласовський (1907-1976), Галина Мазепа (н. 1910), Михайло Мороз (н. 1904), Мирослав Радиш (1910-1956), Роман Сельський (н. 1903), Андрій Сологуб (н. 1922), Петро Холодний-молодший (н. 1902), Роман Чорний (н. 1905) та інші. Майже усі виставлені на виставці праці згаданих мистців були створені недавно, що відбирає від виставки бажану історичну перспективу. Погано тут також виглядає справа з репрезентацією східних земель України. Скромно представлена творчість тих мистців зі східних земель України, які в наслідок воєнних подій опинилися на еміграції. Їх творчість представлена працями Миколи Азовського (1903-1947), Михайла Дмитренка (н. 1908) та Бориса Крюкова (1895-1967).

Сучасне українське мистецтво в Канаді було репрезентоване працями Андрія Бабича (н. 1922), Василя Курилика (1927-1977), Мирона Левицького (н. 1913), Галини Новаківської (н. 1923), Анатолія Струвера (н. 1903), Петра Шостака та інших, а в США працями Якова Гніздовського (1915-1985), Любослава Гуцалюка (н. 1923), Аркадії Оленської-Петришин (н. 1934) та інших. Правда, і тут можна було підійти до репрезентації українського мистецтва по цьому боці океану глибше і ширше, витягнути з тіні його піонерів і показати представників абстрактного та новаторського мистецтва, але це вже справа смаку і доброї волі.

Окрему і дуже добре представлену групу на виставці, як якісно так і кількісно, творили праці мистців-неконформістів в Україні та тих, що недавно звідти прибули на Захід. Було виставлено дванадцять праць багатолітнього в'язня, шестидесятника Опанаса Заливахи (н. 1925) та сім праць тепер найконтроверсійнішого мистця в Україні Феодосія Гуменюка (н. 1941), були праці відомих мистців Володимира Патрика (н. 1929) та Богдана Сороки (н. 1940), помилково названого в каталозі Юрієм. Їх доповнювали праці Василя Кондратюка (н. 1939, тепер у Торонто), Володимира Макаренка (н. 1943, тепер у Парижі), Володимира Стрельнікова (н.

Гіларій Зарицький, *Фарма* (опія)

1939, тепер у Мюнхені). Тут викликали дисонанс включені у виставку графічні праці маловідомих ілюстраторів-реалістів Володимира Василенка (н. 1925), Івана Гуторова (н. 1911), Георгія Малакова (н. 1928), названого в каталозі Гордієм, Валерія Панфілова (н. 1927) та Івана Принцевського (н. 1922). У протилежність до перших, другі згадані у довіднику *Українські радянські художники* як члени офіційної Спілки художників України, а Гуторов і Панфілов як члени КППС.² Можливо у виставленні перших з другими була прихована думка порівняти їхню творчість, однак ні одні, ні другі не подають правдивого образу мистецтва в Україні, яке дуже рідко дістається на Захід.

Уже увійшло в традицію КУМФ присвячувати свої великі виставки комусь з видатних мистців минулого. Так *Світову виставку українських мистців* 1982 р. присвячено 225-річчю з дня народження великого українського мистця Володимира Боровиковського (1757-1825) і з цієї нагоди виготовлено пам'ятну бронзову медалью з портретом цього славного мистця 18-го ст. роботи скульптора Василя Масютина (1884-1955). Тепер *Виставку українського мистецтва* присвячено відзначенню сторіччя з дня народження Олександра Архипенка, що хоч частинно врятувало від сорому патріотично настроєну еміграцію, яка забула ювілей свого великого сина.

Пригадати українській громаді про ювілей Архипенка взялася його учениця Оксана Безручко-Росс, яка на тему Архипенкової

творчості захистила свою докторську дисертацію. Вона прочитала ряд доповідей про Архипенка у Вашингтоні, Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго, Детройті та в інших містах США. Я був на доповідях Оксани Безручко-Росс у Вашингтоні та Нью-Йорку і повністю підтримую думку Володимира Барана з Детройту, який писав: "Створилось, однак, враження, що сама творчість Архипенка була представлена запобіжно... Хотілося б почути більше про суть його творчості, щоб ми не мали сумнівів щодо епохальної ролі Архипенка в скульптурі нашого століття..."³ І не лише хотілося б більше почути про Архипенкову творчість на доповідях Оксани Безручко-Росс, але також побачити більше Архипенкових творів на виставці, присвяченій його ювілеєві.

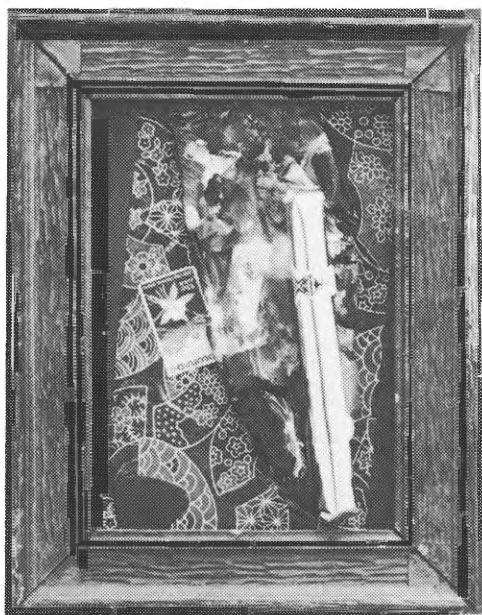
З численної та різноманітної спадщини скульптора Архипенка на виставці в Торонто, було виставлено лише один його малюнок олійними фарбами *Меланхолія* (1921) та дві літографії *Жіноча фігура* і *Абстрактна конструкція*. Скульптура на виставці була представлена працями Григора Круза (н. 1913), Сергія Литвиненка (1899-1964), Леоніда Молодожанина (н. 1914) та Михайла Черешньовського.

Помимо усіх недоліків та зауважень, а їх може бути значно більше, Виставку українського мистецтва в Торонто треба вітати як спробу оглянутися і подивитися на пройдений шлях. Вона не була і не могла бути завершенням роздумувань, але вона може бути їх початком. Це на часі саме тепер, коли снуються і дозрівають думки про створення музею чи музеїв образотворчого мистецтва, або поширення існуючих поза етнографією і архівами. Варто застановитися куди ідемо і чого хочемо досягнути, які маємо сили. Часто нарікаємо, шр нас не розуміють і мабуть ще частіше маємо на це підстави. Хоч тут навести кілька думок чужинця про нашу виставкову діяльність.

Ще в лютому 1977 р. Союз українок америки (СУА) влаштував у Ньюаркському музеї велику виставку українського образотворчого мистецтва з участю кількох десятків найвидатніших наших мистців. Своїми розмірами і задумом виставка в Ньюарку була подібною до виставок, влаштованих КУМФ в Торонто, тобто з посмаком грандіозности, розрахованої на глядача з вулиці. Оце тільки недавно, хтось звернув мою увагу на рецензію "Етнічна виставка в Ньюарку", поміщену в *Нью-Йорк таймс*, автором якої був критик Давид Л. Шпірі.³

У своїй статті Шпірі писав, що в мистецтві немає демократії, немає рівноправности, існують лише добрі або погані мистці. Як

Ярко Цігаш, *Маска* (коляж)

правило, їх вибирають за естетичними якостями, а не за етнічним походженням. Тому на кожен згадку про етнічну виставку різні скептики здивовано підносять брови і східно підсміхаються. Такі виставки можуть бути добрими тільки тоді, коли етнічна група застосовує селективність у підборі. Виставка українсько-американського мистецтва в Ньюаркському музеї була прикладом скрайностей, що виникають на етнічних виставках. Вона своїм рівнем подекуди сягала вершин, але частіше поринала в бездонну глибину. На його думку, кожна українсько-американська виставка обов'язково повинна включати твори Архипенка, велетня серед мистців. Присутність Архипенка, навіть кількома скульптурами і рисунками, робить виставку подією, якою можна насолоджуватися. Інші, експоновані на виставці в Ньюарку праці, не можна рівняти з Архипенковими, але деякі з них заслуговують на вирізнення. Такими він вважає твори Гніздовського і Черешньовського.

Деякі скептики вірять, — пише далше Шірі, — що етнічне мистецтво є схованкою, у якій ховаються різні невдахи та за її допомогою просуваються в музеї. Без цієї схованки їхні виставки ніколи б туди не дісталися. Однак, Шірі відразу відмежовується від скептиків, заявивши, що цьому суперечать добрі етнічні

виставки, яких останніми часами було багато. Так воно, чи інакше, українське образотворче мистецтво в діяспорі живе своїм, хай буде й етнічним життям, з усіма його світлими і не дуже світлими сторонами. У той час, коли у КУМФ в Торонто застановлялися як найкраще показати українську мистецьку спадщину, Нью-Йорк був зайнятий подією, що виглядала на проекцію в майбутнє. Бо як інакше можна назвати появу нової групи мистців на нашому етнічному горизонті? У центрі минулорічного виставкового сезону була вже згадана на початку цієї статті *Виставка нью-йоркських мистців українського походження* з участю тринадцяти мистців: Андрія Гордиського, Стефана Дяка, Гіларія Зарицького, Стефана Кузьми, Лариси Лавріненко, Олі Маришук, Уляни Салевич-Гайдар, Ілони Сочинської, Ані Фаріон, Оксани Цегельської, Ярка Цігаша, Орести Шепарович та Христини Шмігель в галерії ОМУА. Наче б прологом до неї були дві інші виставки: індивідуальна виставка конструктивістських об'єктів Христини Шмігель (17-24 травня 1987) в галерії ОМУА та виставка малюнків Роми Рені й Ілони Сочинської (30 травня — 6 червня 1987) в УІА, а епілогом була виставка з інтигуючою назвою *Три мисткині шукають нових напрямів у мистецтві*: Оксани Цегельської, Дарії Дорош і Христини Шмігель (7-25 листопада 1987) в УІА.

Хоч як би не хотілося назвати ці виставки "виступом молодих", на це не дозволяє тридцятилітній проміжок часу, який представляють їх учасники: мабуть наймолодшою була Христина Шмігель (н. 1958), а найстаршою Оля Маришук (н. 1928). Це у протилежність до виступу Товариства молодих образотворчих мистців українців у Нью-Йорку в середині 1950-их рр., серед яких наймолодшою була Христина Оленська (н. 1941), а найстаршими Ярослав Вижицький та Михайло Урбан (н. 1928).

Коли у 1955 р. група мистців у Нью-Йорку ще називала себе Товариством молодих образотворчих мистців-українців, то вже минулорічна група відмовилася від визначення "українці", назвавши себе "мистцями українського походження". Це тому, що вони діти українських емігрантів, а можливо і тому, щоб відмежувати себе від "старшої" генерації. Правда, більшість з них народилася вже тут в Америці, але були і такі, що народилися ще під час війни, або навіть перед нею в Україні (Дарія Дорош і Ореста Шепарович), або після війни у час мандрівки батьків по Німеччині та Австрії (Городиський в Мюнхені, Лариса Лавріненко в Брегенці, Ілона Сочинська в Берліні, Цігаш в Баварії тощо).

Цікаво, що учасників цих виставок не можна схарактеризувати як студентів, тим більше як початківців, бо всі вони закінчили формальну високу мистецьку освіту в американських університетах, коледжах і мистецьких школах, яку деякі з них ще доповнили

Уляна Салевич-Гайдар, *Вікна* (олія)

додатковими студіями у Франції, Італії, Перу, а навіть в Україні. Так, наприклад, Кузьма студіював в Американській школі у Парижі та Сієні, Оля Маришук у Київському державному художньому інституті, Аня Фаріон у Державному інституті мистецтва в Массачусетс, Оксана Цегельська в Школі Парсона в Парижі, Христина Шмігель студіювала різьбу в мармурі та відливання в бронзі у Пієтра Санта і провела кілька місяців серед народних майстрів у Перу, Зарицький біля року жив і працював у Римі.

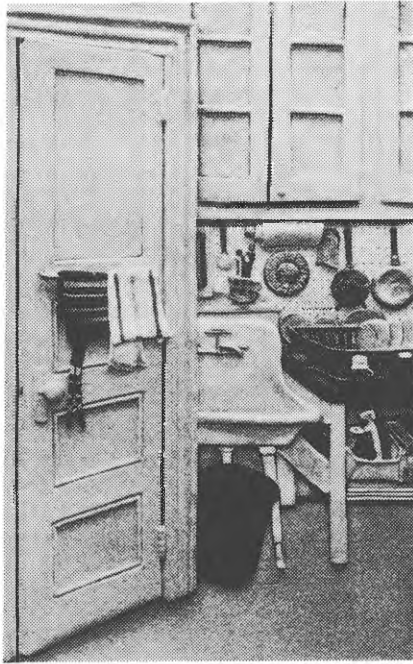
Не можна їх назвати дебютантами, бо минулорічні виставки не були їхніми першими виступами перед глядачами. Багато з них вже не тільки що брали участь у групових українських, американських і міжнародних виставках, але мали свої індивідуальні. Уляна Салевич-Гайдар, Аня Фаріон і Оксана Цегельська виставляли у *Груповій виставці* молодих завершених мистців у вимогливому Українському інституті модерного мистецтва в Чикаго 1981 р., Оля Маришук, Уляна Салевич-Гайдар і Аня Фаріон брали участь у престижній *Світовій виставці українських мистців* у Торонто 1982

р., про Дарію Дорош, Ілону Сочинську та Оресту Шепарович були згадки в *Сучасності* з нагоди їхніх індивідуальних виставок в Нью-Йорку, а Аня Фаріон була відмічена в енциклопедичному довіднику *Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною*.⁵

Мабуть, найбільше зноюю мисткинею поза українським середовищем з усіх учасників обговорюваних тут минулорічних виставок, є Дарія Дорош, пов'язана з феміністичною галерією Ей-Ай-Ар на Грініч-Вілледж у Нью-Йорку. Вона особливо знана з досліджень співвідношення предметів і картин. Стиль її малярства півабстрактний і працює вона різною малярською технікою, у якій дає перевагу зіставленню матеріалів та предметів. На виставці *Три мисткині шукають нових напрямів у мистецтві* своєрідними і незвичними були її монтажні зі сходами та теплицею. Розраховані вони на хвилинне зацікавлення і як такі не можуть мати тривалої вартости.

Якщо мова про заангажування в мистецтві поза українським середовищем, то можливо Кузьма переганяє Дарію Дорош, хоч його праці мають застосування в прикладному мистецтві, а воно після неписаних законів знаходиться поза межами стовідсоткового мистецтва. Його ілюстрації були опубліковані в *Нью-Йорк таймс*, журналі *Таймс*, у дитячій книжці *Sports Pages*, виданій відомим видавництвом Гарпер і Пов, в 1986 р. *Soccer World Promotion Backpower Magazine, Waterline Publication* в Бостоні. Він зарисовував для Ей-Бі-Сі зимові олімпійські ігрища 1984 р. в Югославії та літні у Лос-Анджелесі. В Нью-Йорку його репрезентують галерії Спектрум та Кастіллон. На *Виставці нью-йоркських мистців українського походження* він якимось нефортунно був представлений півабстрактною композицією *Блакитне і золоте*, що декому нагадувала національні кольори.

Треба підкреслити, що творчість учасників усіх чотирьох виставок дуже різноманітна. Окрім етнічного похолодження, їх не єднає спільне захоплення якоюсь однією творчою ідеєю, а навпаки — різниця творчих ідей творить широкий спектр творчих зацікавлень. Починається він від умовного реалізму об'ємистої олії Зарицького *Фарма*, монументальної і зрівноваженої, та урбаністичних малюнків Лариси Лавріненко з дещо розрідженою силою кольориту і занеханою педантичністю, якими вона відзначалася на попередніх виставках, а кінчається рядом композицій Цігаша, що роблять враження ніби вони навмисне були виготовлені з наміром роздратувати естетично настроєного глядача. Це майже "дадаїстичні" коляжі та малюнки на дзеркалі та інша всячина. Лихо лише в тому, що сьогоднішній глядач уже все бачив і його тяжко здивувати, хібащо несподіваною майстерністю, що досягнути не так уже просто. Цігашеві вторує, але з багато меншим розмахом,

Оксана Цегельська, *Нью-Йоркська квартира ч. 2*
(поліформна глина і кольоровий олівець)

Ореста Шепарович. Одна з її двох праць, виставлених на виставці, це всього-на-всього манекен, оліплений камінчиками, ганчірками та перами. Названа вона дуже влучно — *Автопортрет: я їду на Галапагос*.

Між цими скрайностями простягнувся спектр більше або менше вартісних і цікавих експонатів. У наш час, коли абстрактне малярство набрало академічного статусу, безпредметні картини на виставках належать до щоденного меню. Тут вирізняються півабстрактні композиції Уляни Салевич-Гайдар та одна праця Дяка акриліком. Окрім неї, Дяк дав ще п'ять кольорових світлин полярюїдом. Дуже добрі чорно-білі світлини з натяком на соціальні моменти дав Городиський. Експонування світлин на мистецьких виставках ще тепер належить до рідкісних подій. Свого часу Дарія Дорош складала фотографію з малярством, щоб доказати, що фотографія — це мертве відзеркалення дійсності, а малярство — це жива дійсність, реальніша від фотографії. Цікаво б послухати дискусію Городиського з Дарією Дорош на цю тему. Звертають на

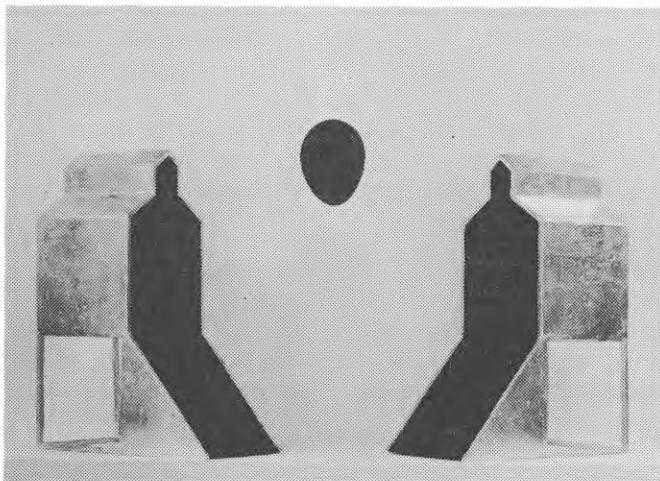
себе увагу великі символічні полотна Ілони Сочинської, монотипи Олі Маришук, малюнки шпахлею Роми Рені. Усі вони ще не перебороли технічних труднощів, які чомусь тепер більше помітні на працях Ілони Сочинської, як це було в минулому. Рома Рені безрадна супроти складної техніки шпахлею, що вимагає досконалішого опанування рисунком.

Прийнято вважати, що малярство — це вид образотворчого мистецтва, де виконують твір за допомогою фарб на двовимірній площині, а скульптура різниться від малярства своєю об'ємною або рельєфною формою. Тут немає непорозуміння з творчістю відомої вже скульпторки Ані Фаріон, яка тим часом задовольняється фрагментами торса чи інших частин людської анатомії, вирізьбленими з мармуру або алябастру і полірованих до дзеркальної лискучости. Інакше з працями Оксани Цегельської і Христини Шмігель.

Оксана Цегельська творить маленькі картинки, на яких зображені з великою точністю закутки мешкань, підвалів, сходів тощо. Все це виліплене з поліформної глини та легко підмальоване кольоровим олівцем. У висліді виходять чудові мініатюрні барельєфи, декоративні та вдумливі. Христина Шмігель здебільша конструює свої праці з дерева, паперу, скла, металу тощо. Її конструкторії є різних форм малого формату. Вирізняються дві групи: одна складена з конструкторій у формі нагробників, друга з коробок. Усі вони мають назви, які з дійсністю не мають нічого спільного і з відповідним бажанням можна у конструкторіях Христини Шмігель дошукватися певних символів. Остаточо символ можна бачити у будьякому об'єкті. Наприклад, композиція *Утіха* зроблена з двох позолочених коробок, що нагадують собою умовні зображення міських будівель на візантійських іконах, між якими висить чорна крашанка. Композиції Христини Шмігель не мають жодного декоративного застосування. У жовтні 1980 р. Христина Шмігель мала в галерії ОМУА в Нью-Йорку свою індивідуальну виставку, на якій показала рисунки основані на фрагментах анатомії, кістяків тощо. Цікаво, як довго триватиме її сучасний період?

У каталозі *Виставки нью-йоркських мистців українського походження* були вміщені афоризми, що їх підібрали деякі з учасників виставки. Зарицький вибрав дуже повчаючий вислів Пабля Пікассо з 1923 р., який добре було б запам'ятати декому з учасників виставки:

Ідея ретельних шукань часто збивала малярство з дороги і приневолювала мистця загубитися в розумові кропіткій праці. Можливо це було головною помилкою модерного мистецтва. Захоплення дослідями отруїло тих, що не зрозуміли повністю всіх позитивних і рішальних елементів модерного мистецтва, спонукало їх малювати невидиме, отже те, що не

Христина Шмігель, *Утіха* (дерево, воск, гіпс, позолота)

піддається зображенню.

Один з моїх нових знайомих з Радянської України доби "гласности" під час принагідної зустрічі поставив мені, імовірно лише риторичне, питання:

— Розкажіть, Богдане Петровичу, що діється тут серед росіян?

— Повірте мені, Володимире Лазаревичу, мої відомості про росіян випадкові, так як випадковими є наші зустрічі. Вони такі ж, як з ірляндцями, еспанцями чи етіопцями.

Мій співрозмовник був заскочений такою відповіддю. З докором подивився на мене, снуючи нитку недовір'я. Але моя відповідь була широю. Українська громада в діаспорі вже звикла жити своїм, нехай і регіональним життям, без потреби звертатися до російськомовних джерел з питаннями культури і знання. Наше спілкування з представниками національних меншин України зведене до випадків, а звичайних зустрічей з росіянами, число яких в Україні становить значну кількість, майже не існує. Тільки недавно зі збільшенням іміграції з УРСР на Захід, цей стан почав дещо мінятися. Треба відкреслити, що народжені в Україні новоприбулі представники національних меншин, з незначними винятками, не показують особливого бажання хилитися в українську сторону. Наприклад, за увесь час існування ОМУА, в його галерії в Нью-Йорку відбулося тільки декілька виставок

мистців неукраїнського походження. До таких винятків належала виставка праць єврея з України Марка Шуба (грудень 1984).

Шуб народився в Одесі 1937 р., студіював мистецтво в Ташкенті, з України виїхав до Ізраїля, а згодом до США. Центральним експонатом на виставці Шуба був скульптурний портрет Тараса Шевченка. Каталог до виставки Шуба — це рідкісний документ; він у трьох мовах: гебрійській, англійській та українській.

На тлі такої дійсності, схвалюючи почин Шуба, дивно було оглядати згадану вже виставку *Мистці з Одеси* в УІА в Нью-Йорку, хоч би вже навіть тому, що прояви нехоті до всього українського були помітні навіть на окремо виданому каталозі цієї виставки. Він написаний англійською мовою з російським післясловом Аркадія Львова, промотора виставки. У ньому немає згадки, що виставка відбувалася у домі української установи, натомість відмічено, як організаторів, Сучасний російський мистецький центр і Центр культури емігрантів з Радянського Союзу. У вступі до каталогу виставки американський індустріяліст Нортон Дадж, який очевидно мав якесь відношення до виставки і який відомий зі своїх частих відвідин СРСР, пише:

Сучасне радянське мистецтво зі запізненням стає відоме Заходові, тільки наше знання мистецтва Москви і Ленінграду є багато повнішим від мистецтва периферійних міст, таких як Таллін, Рига, Тбілісі та Ерівань. Ще менше знані загалом творці багатьох талановитих мистців з Одеси на південному кінці України над Чорним морем. Це повітряно нове місто, швидко виросло з раптовим поширенням збіжжової торгівлі в останній частині 19-го сторіччя. Цим Одеса нагадує Чикаго над нашими Великими озерами. Так як Чикаго, Одеса розвинула власне живе і сильне культурне життя, позначене відмінною особистістю. Відбиток цього можна бачити у якісному і різноманітному мистецтві цієї виставки, яка вперше в США зосереджує увагу на мистецтві останніх десятиліть, створеному одеською школою.

Невже організатори виставки хотіли заспокоїти українські національні амбіції ствердженням Даджом загальновідомого факту, що Одеса — це місто на південному кінці України?

Правда, Україна ще згадана в каталозі у статті Львова, де він пояснює, що "Товарищество южно-русских художников", створене в Одесі ще 1890 р., повинно було називатися "южно-украинским". Насправді це мистецьке об'єднання було переіменовано ще 1922 р. на Художнє товариство ім. К. Констанді та 1929 р. "самоліквідувалося" з наказу комуністичної партії.

У виставці брали участь Юрій Абдураханов, Александер Ануфрієв, Валерій Басанець, Люсьєн Дюльфан, Юрій Єгоров, Діана

Фурміна, Давид Фішер, Александер Гайліс, Валерій Гавзбрандт, Валентин Хрущ, Александер Крейн, Віолетта Лянська, Руслан Макоєв, Михайл Матусєвич, Лев Мешберг, Владімір Наумець, Якоб Ольшанецький, Йосиф Островський, Едуард Павлов, Євгені Рахман, Віктор Рисовіч, Александер Ріхтер, Ілія Шенкер, Віталій Сазонов, Марія Сванн, Олег Соколов, Станіслав Сичов, Владімір Стрельніков, Людмила Яструб і Анна Зільберман (тут затримана вимова імен та прізвищ так, як вона була подана в каталозі).

Окрім Сазонова і Стрельнікова, відомих зі спільних виставок разом з Володимиром Макаренком і Антоном Соломухою, усі інші учасники виставки *Мистці з Одеси* незнайомі українському глядачеві. При чому Сазонов не одесит, але жив в Одесі у 1965-1974 рр. Він народився 1947 р. в Сибіру. Сазонов і Стрельніков учасники виставок українських мистців неконформістів у Москві 1975 і 1976 рр., що і було частинною причиною того, що вони опинилися поза межами Радянського Союзу. 1986 р. сталася несподівана трагедія — мертво тіло Сазонова було знайдене в його студії в Мюнхені.

Тоді, коли ще не затихли різні здогадки про причину смерті Сазонова, на сторінках київської Радянської України появилася обшерна стаття одеського письменника Анатолія Колісниченка "В обіймах мюнхенської «музи» опинився одеський художник, зрадивши Батьківщину",⁶ про Стрельнікова. Ось дещо з того, що пише Колісниченко:

Доля Стрельнікова — сумний і повчальний приклад того, як буржуазна пропаганда кількома витончено-жорстокими, концентрованими ударами вибила художника з його хисткого сідла. Розрив з Батьківщиною для Стрельнікова, довго, ретельно й по-єзуїтськи тонко готували зарубіжні емісари українського буржуазного націоналізму... У лютому 1977 року до Стрельнікова в Одесу прибули дві співробітниці посольства США в СРСР — Барбара Брендбрік і Розмарі Фоллон. Їх відрядили для ознайомлення зі станом "творчих справ" у Стрельнікова. Вишколені американки володіли цилім арсеналом: від політичного шантажу, навмисної, за океаном запрограмованої дезінформації, словоблудного рекламування примарних "райських свобод" для художників Заходу — до замаскованого, а потім нічим не прикритого підбурювання до антирадянщини та еміграції з СРСР...

Отож, обдаровані картинами та запевненнями Стрельнікова, американки покинули Одесу. Натомість з'явилися у нашому місті нові данайці з-за кордону. В лютому 1978 року спішно прибув емісар українського націоналістичного центру Ігор Цишкевич, громадянин США, з дружиною Цишкевич Мирославою, що на той час нібито стажувалася у Київському художньому інституті. Офіційна версія "візиту" в Одесу — ознайомлення у бібліотеках міста з історією українського живопису... А тим часом підступна

петля лестощів, славослів'я і безрозмірних обіцянок панів Цишкевичів уже маячила над головою Стрельнікова. Більше того, агресивні Цишкевичі з бандерівською запопадливістю тут же пробують піддати політичній обробці невеличку групу молодих одеських художників. І хоча серед них більше росіян за походженням, уже навіть приклеїли їм ярлик "специфічного національного українського напрямку в сучасному радянському живописі"... Під тиском закордонних емісарів Стрельніков іде на одверту провокацію: організовує на квартирі Асрієва "неофіційну виставку" кількох молодих одеських художників... Так моральне падіння Стрельнікова привело його до антигромадських дій, інспірованих подружжям Цишкевичів... Вдаючи з себе ангелів-рятівників, вони почали приміряти на Стрельнікова шати українського буржуазного націоналіста... Росіянин за походженням, він виїздив з СРСР як єврей, а в Мюнхені з'явився новоспеченим українцем...

Це тільки перлини зі статті Колісниченка. Якогось спростовання ані Цишкевичі, ані Стрельніков не робили. Мабуть, просто не хотіли. Тільки в щоденнику *Свобода* в Джерсі Сіті появилася вдумлива стаття Й. Вублика "А де ж гласніть?"⁷ Тут треба згадати, що на початку 1986 р. вийшла друком англійською мовою 282-х сторінкова наукова праця Мирослави Мудрак-Цишкевич *Нова Генерація і мистецький модернізм в Україні*.⁸ Це переглянута і виправлена докторська дисертація, яку захистила Мирослава Мудрак-Цишкевич в Тексаському університеті 1980 р., у якій вона зосереджує увагу на панфутуризмі, формалізмі та конструктивізмі в Україні 1920-их рр. Це перша такого роду книжка англійською мовою на тему українського модерного мистецтва. (Див. рецензію Олега Ільницького, *Сучасність*, листопад 1987).

Взагалі виставка *Мистці з Одеси* розчарувала. Немає на ній сподіваної одеської мистецької спадщини, навіть найменшого її сліду, і то з обох її паростків: формалістичного, який був сильно заступлений в дореволюційній Одесі в "Сальоні" Іздебського (1909-1910 рр.), ані реалістичного, на подобу російських "передвижників", плеканого Товариством південноросійських художників. Праці учасників виставки навіть далекі якістю від визнаних одеських "соцреалістів", і не зовсім "соцреалістів", на яких покликалися автори каталогу виставки *Мистці з Одеси*, — Юрія Бершадського, Павла Волокидіна, Михайла Жука, Соломона Кишинівського, Данила Крайнева, Мойсея Муцельмахера, Володимира Синицького, Григорія Теннера, Теофіла Фраєрмана, Миколи Шелюго і Олексія Шовкуненко.

Вичислюючи інші "немає" на Виставці одеських мистців, Святослав Гординський слушно зауважує:

Якогось особливого одеського характеру важко на цій виставці знайти, —

немає там часто згадуваного в каталозі південного сонця, всього кілька картин показує Одесу як портове місто, немає теж якихось одеських типів, як теж більшого зацікавлення проблемами кольориту. Очевидно, немає й тем, зв'язаних з советщиною, хіба що на її рахунок зарахувати сіро-брунату безрадність деяких картин...⁹

Одначе сама наявність виставки *Мистці з Одеси* та її подібних ще раз ставить на обговорення питання визначення, *що таке українське мистецтво і хто такі українські мистці?*, хоч цим разом воно виринає в іншому аспекті — не в пошуках за "українським стилем", а просто в шуканні загальної дефініції. Дехто схильний згодитися, що *українським мистецтвом називаємо усю спадщину мистецької культури, створену на етнографічних землях українського народу і українцями поза ними*. Це останнє дає можливість мистецтву в діаспорі бути частиною мистецтва українського. З поміччю цієї дефініції легко вже визначити хто є українським мистцем. Звичайно, так як усі дефініції, так і ця має винятки.

Довідуємося, що КУМФ в Торонто готує до друку вельми потрібний загальний словник українських мистців у діаспорі. Як повідомляє голова КУМФ Михайло Шафранюк, редакція словника має вже тепер на обліку 450 біографічних заміток. Виринає питання: чи є між ними біографії учасників виставки *Мистці з Одеси*?

Подібне питання, хоч і в іншому аспекті, виринуло під час оглядин двох інших виставок, що експонувалися при кінці 1985 і на початку 1986 рр. в Нью-Йорку — *Контрасти форм: геометричне абстрактне мистецтво 1910-1980 рр.* у Музеї модерного мистецтва та *Монпарнаське середовище: єврейські мистці-парижани 1905-1945 рр.* у Єврейському музеї.

Виставка *Контрасти форм: геометричне абстрактне мистецтво 1910-1908 рр.* була свідомо поділена на п'ять хронологічних відділів. Перший — це *Джерело безпредметности — кубізм, футуризм, кубо-футуризм: 1910-1914 рр.* Це начебто пролог, що виявився в кубістичних й футуристичних початках геометричними абстракціями Роберта Дельоне, Фернана Леже і Пабло Пікассо. Наступний, вже важливіший, *Від поверхні до простору — супрематизм, де Штіль, конструктивізм: 1915-1921 рр.*, зосереджений на безпредметних течіях, що проявили себе в Голляндії та на сході Європи, яку організатори виставки назвали по-застарілому Росією, поминаючи те, що дія відбувалася не лише в Москві, а головню в Києві, Харкові та Одесі. Героями тут Піт Мондріян та Казимір Малевич. Протягом 1920-их років естетика та ідеологія конструктивізму зазнала міжнародного поширення і тому третій відділ виставки — це *Інтернаціональний конструктивізм: 1922-1922 рр.*, що також включав праці Пола Клее та Василя Кандінського, серед

інших. Під тиском нових політичних обставин після 1930 р. осередок діяльності абстракціонізму переміщується з Німеччини до Парижу, а згодом до Нью-Йорку. Тому четвертий відділ — це *Зв'язок Париж—Нью-Йорк: 1930-1959 рр.* П'ятий відділ — це *Новітні безфігуральні стремління: 1960-1980 рр.* Він служив за епілог виставки і вказував на надхнення геометричних абстракцій минулого на новішу генерацію американських мистців, включно з Еллсвортом Келлі, Кеннетом Нолендом і Френком Стеллею.

З учасників виставки, вибранців абстрактного мистецтва, творців мистецького обличчя нашого століття, аж шестеро народилося в Україні: Соня Дельоне-Терк, Василь Єрмілов, Олександра Ехтер, Іван Ключ, Казимір Малевич та Володимир Татлін. За вище поданою дефініцією українського мистецтва усі вони повинні бути видатними постатями його історії.

У деяких наших середовищах з "софістичними" претенсіями, мова про національні елементи в мистецтві наперед розрахована на насмішку. З погляду космополітизму та інтернаціоналізму, позованої байдужості до свого народу, заперечення патріотизму і самобутності рідної культури, усякі спроби плянових шукань за паростями національного в інвентарі одідиченої культури заздалегідь засуджені як щось регресивне, назадницьке, віджите, а то й деградаційне. Одначе не так думали організатори виставки *Монпарнаське середовище: єврейські мистці-парижани 1905-1945 рр.*, які старалися розглянути і показати вже загально відомі, але цим разом по-новому висвітлені, історичні й естетичні мистецькі контексти групи єврейських імігрантів у Парижі після 1905 р., яких так як мистців інших національностей з усіх закутків світу манило місто Клода Моне, П'єра Огюста Ренуара, Поля Сезана чи Пабло Пікассо.

Тут задумом було представити разом усіх тих мистців, що прийшли з численних і відмінних середовищ, і свідомість яких свого єврейства різнилася, почавши від цілковитого відмежування до крайньої відданості, вказати на спільні елементи. Хоч організатори виставки не намагалися довести існування якогось єврейського стилю, все таки не треба особливої спостережливості, щоб підставити під спільний знаменник творчість Марка Шагала, Амедео Модільяні, Якова Ліпшица, Хаїма Сутіна чи Осипа Задкіна.

Нас особливо вражає велика кількість учасників виставки, що мають якесь відношення до України. Тут знову зустрічаємо Сою Дельоне (1885-1979), з дому Штерн, що народилася в містечку Градиськ, Полтавської області, недалеко Києва, на лівому березі Дніпра. Її, наймолодшу з трьох дітей, на п'ятому році життя прийняв за доньку брат матері Генрі Терек, заможній правник з Петербургу. 1910 р. Соня Штерн-Терек розвелася з своїм першим

чоловіком Вільгемом Уде і вийшла заміж за відомого французького мистця Роберта Дельоне.

Учасник виставки Яків Шапіро (1887-?), хоч народився в латвійському місті Даугавпілсі, навчався малярства від 1915 р. у Харкові, а три роки пізніше в Українській державній академії мистецтв у Києві. Від 1919 до 1925 рр. вчив малярства в Дніпропетровському, звідкіля через Москву виїхав до Парижу. Ісаак Добрієський (1891-1973) народився в містечку Макарів, Київської області, а перед своїм виїздом до Парижу 1912 р. шість років навчався скульптури у Києві.

Адольф Федер (1887-1943) народився в Одесі, де також народився Яків Готко (1900-1944), а Мойше Коген (1879-1943), народжений у Бессарабії, провів свої юнацькі роки в Одесі.

Леопольд Готтліб (1883-1934) народився в Дрогобичі, Зигмунд Менкес (1896-?) у Львові, Сімон Мондзайн (1890-1979) в Холмі, але впорядники розкішно виданого каталогу називають ці міста польськими, дарма що у час їх народження Дрогобич і Львів були під австрійською окупацією, а Холм під російською.

Мане-Кац (1894-1962) народився в Кременчуці й студював мистецтво в Києві та Вільні, а Хана Орлов (1888-1968) народився у селищі Царе-Костянтинівка на Харківщині.

1. *Словник художників України* (Київ: Академія наук УРСР, 1973), стор. 92.

2. *Українські радянські художники* (Київ: Мистецтво, 1972).

3. Володимир Баран, "100-ліття О. Архипенка", *Свобода* (Джерзі Сіті), 13 жовтня 1987.

4. David L. Shirey "Ethnic Show in Newark", *The New York Times* (Нью-Йорк), 13 лютого 1977.

5. *Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною* (Філядельфія: ОМУА, 1981).

6. Анатолій Колісниченко, "В обіймах мюнхенської «музи» опинився одеський художник, зрадивши Батьківщину", *Радянська Україна* (Київ), 16 січня 1987.

7. Й. Вублик "А де ж «гласність»?", *Свобода* (Джерзі Сіті), 14 лютого 1987.

8. Myroslava M. Mudrak, *The New Generation and Artistic Modernism in the Ukraine*, UMI Research Press (Анн Арбор), 1986.

9. Святослав Гординський, "Виставка одеських мистців в УІА", *Свобода* (Джерзі Сіті), 12 березня 1987.

МІСТА Й ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ЕТНІЧНИХ ЗМІН В УРСР У 1923-1933 РОКАХ

Юрій Лібер

До теперішнього часу українізація головно асоціюється або з мовною політикою, або з такими особами, як Хвильовий, Шумський, Волобуєв, Скрипник. Хоча мовна політика була одним із основних факторів у програмі українізації і хоча Хвильовий, Шумський, Волобуєв і Скрипник відіграли важну ролю в розвитку українізації та українського національного комунізму, науковці досі не прослідкували соціальні підстави процесу українізації.

Удача українізації була тісно пов'язана з процесом урбанізації, коли вперше в сучасній українській історії міста стали українськими. Без цього нового міського елемента, українізація не могла б успішно удержатись. Мою тему — урбанізація та її впливи на українізацію, буду розглядати, звертаючи увагу передовсім на зріст міст та зміни, які відбулись у трьох найважливіших міських політичних установах: в робітничій класі, профспілках і в самій партії.

Зміни в містах та в названих політичних установах були викликом для комуністичної партії в СРСР і поставили під сумнів партійні пошуки шляхів узаконити свою владу.

На початку 1920-их рр. партія більшовиків мала три цілі: 1) вдержати свою політичну монополію; 2) встановити модерне промислове суспільство в традиційно рільничій країні; 3) злегітимізувати свій політичний монополь, особливо по селах і в неросійських районах. На початку 1920-их рр. ці три цілі співпадали зі собою. Але вже на початку 1930-их рр. вони собі суперечили. Найбільш яскраво й різко ці суперечності проявились в Україні в 1920-их рр., що було наслідком складної взаємодії поміж політичними програмами етнічної легітимації з одного боку і соціальними консеквенціями індустріалізації — з другого. Обі програми були введені майже одночасно і як реакція партії на економічно відстале та вороже їй середовище.

Під час революції та Громадянської війни найсильніший опір більшовикам, репрезентованим головно російським великоміським пролетаріатом, ставило українське населення — у великій

З англійської переклала *Л. Гавур*.

перевазі селянство. Більшовицька перемога означала перемогу міської в основі партії над селянством.

Щоб знеутралізувати український націоналізм, більшовицька партія впровадила три політичні програми, які мали б заспокоювати українські національні прагнення, але справжнім політичним змістом бути обмеженими. Поперше, створено єдину адміністративну одиницю, яка з'єднувала бувші царські області, заселені головно українцями. Ця радянська республіка включала не тільки центральні українські землі (Київська, Чернігівська та Полтавська області), але й території, що знаходилися на етнічних периферіях (напр. околиці Донбасу й Кривого Рога). Об'єднання рільничих та промислових дільниць в одну цілість об'єктивно свідчило, що український світ (насамперед село) і промислова сфера не були по суті в конфлікті зі собою.

Подруге, ВКП(б) установила окрему комуністичну партію в Україні. Хоч КП(б)У ніколи не була самостійною політичною організацією, її прибрана роля самостійного актора спонукала деяких її членів явно обстоювати інтереси Радянської України, затираючи цим різницю між позірністю і реальністю.

Потрете, підтриманням українського культурного розвитку та притягненням ширшого загалу українців в профспілки, в партію і в бюрократичний апарат, більшовицька партія сама запровадила політичну програму українізації, яка стреміла залегітимувати новозапроваджену радянську владу в Україні. Ця програма, переводячи основне діловодство на українську мову та сприяючи поширенню української культурної інфраструктури, намірялась знеутралізувати українські підозріння, що національна політика нової системи не багато відрізнялась від минулої політики царату. Ця програма наголошувала мовні права і культурний розвиток, а не політичну незалежність.

Партійні службовці, котрі підтримували цю програму, помилково вірили, що цими ерзацами можна поступово відвернути ворожий український народ від його прагнень державної влади. Вони не могли передбачити, що процеси індустріялізації та швидкого розвитку міст перетворять створені ними сурогати в дійсність.

Перед радянською спробою індустріялізації, при кінці 1920-их рр. українці — які собою складали 80% населення українських областей — домінували по селах, тоді як міста заселявали головно росіяни, русифіковані українці та євреї. Перед 1920-ми роками мале число українців переселялося до міст. Ті українські селяни, котрі переїхали в міста й отримали роботу, послідовно перебирали російські звичаї та побут і згодом уважали себе росіянами.

В наслідок радянської спроби індустріялізації, що вимагала

мільйонів кваліфікованих і некваліфікованих працівників — число переселенців до українських міст значно збільшилося. Між 1920 і 1933 рр., міське населення майже подвоїлося: від 3,9 мільйонів осіб до 7,1 мільйонів.

Зросло населення в усіх міських центрах України. У трьох головних промислових центрах — степова частина України, Дніпрянська промислова область і Донбас — були вищі відсотки зросту населення, ніж у трьох рільничих центрах — Полісся, Правобережжя і Лівобережжя.

При кінці 1926 р. Донбас, який містив сотки малих міських центрів, став найбільш зурбанізованою областю в Україні.

В 1926 р. було шість міст з населенням понад 100 тис. (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровське, Сталіно, Миколаїв). В січні 1934 р. було вже одинадцять таких міст (дійшли Маріюпіль, Запоріжжя, Кам'янське, Макіївка, Ворошиловград).

З розвитком менших і більших міст в 1920-их і 1930-их рр., їх українське населення теж зростало.

Хоч всесоюзний і республіканський уряди не опублікували жадних достатніх статистичних даних відносно змін в етнічному складі населення після 1926 р., можна припускати, що в процесі урбанізації домінували українці. В наслідок цього величезного міграційного подвигу, який відбувався скорим темпом паралельно з українізацією, міста перестали бути перетоплювальним казаном руksифікації. До 1931 р. приблизно 51 відсоток усього міського населення було українське, хоч не конче більшістю в кожному місті.

Оскільки цим разом до міст переселялось таке велике число українців, вони не могли так легко асимілюватися в російську культуру, як українські робітники передреволюційного періоду. Також програма українізації скріпила протиасимілятивні сили в містах та забезпечила законну плятформу для поширення української політичної свідомости.

З приходом до міст щораз більшої кількості українського населення, російська політична контроля міських районів була загрожена. Процеси українізації та швидкої урбанізації українського населення довели до неминучої політичної дерусифікації міст і головних промислових центрів. З численним переходом українських селян до міст, один аспект українізації сповнився природно. Політична українізація мала б стати тепер черговою операцією, яка доводила б діло до кінця. Центри міської влади мали б бути перелаштовані в установи, адекватні до етнічної мозаїки міст. Отже тепер три установи політичної влади — робітнича кляса, профспілки і партія, — котрі притягали нових членів з міст, зустріли інакше етнічне ядро — українське, а не російське.

Зі зростом міського населення, більшість робітничої класи — особливо міська робітничка класа — також стала українізуватися. Відсоток українців робітничої класи збільшився: від 52 відсотків у 1926 р. до 59 відсотків у 1934 р. Члени цієї класи творили людський резервуар для профспілок і для партії — цих міських установ, які домінували в українській республіці. Незважаючи на розбіжність і напруження поміж українізацією та пролетаризацією, шораз більше українців вступало до партії і записувалось у профспілки. До 1934 р. 58 відсотків усіх членів профспілок були українцями; відсоток українців в партії зріс від 23% в 1922 р. до 60% в жовтні 1933 р. Усе більша кількість цих українців не тільки уважала себе українцями, але також твердила, що їхня рідна мова українська.

Кожна з цих міських установ — робітничка класа, профспілки, комуністична партія — представляли собою організації влади й контролю. З приходом більшого числа українців — членів цих організацій — влада на Україні поступово переходила в українські руки. Хоч ця національна група частіше поповнювала лави рядових членів цих організацій, ніж входила в їх керівні органи, все таки поширення українського членства мало неминучий вплив на українізацію влади. З часом ці процеси — неперешкоджена програма українізації, численний зріст українських міських жителів та постання української робітничої класи — уможливили б українцям перебрати шораз більше провідних становищ. Тоді українці домінували б не тільки в соціальної структурі, але й політичній.

Микола Скрипник найкраще розумів політичне значення цих подій:

З огляду на матеріальну культуру..., німецька культура на чеських землях була більш розвинена [ніж чеська культура] в минулому. Німецька культура також була більш розвинена під оглядом... співвідношення міст і сіл; вона теж була більш розвинена з огляду на суперечність поміж середньовічним феодальним селом і новим капіталістичним містом. Німецька культура була теж більш розвинена тому, що провідні ряди пролетаріату обороняли — хоч би як примітивно розуміли — гасла інтернаціоналізму. Але оскільки динаміка економічного розвитку піддержувала чеську культуру, таки вона — а не німецька культура — представляла будучність.

Місто вдержало свою провідну ролю, але місто зчехізувало нових робітничих людей, які переселились зі села. Так як в минулому, робітничка класа осталась авангардом історії — тільки змінився її національно-композиційний склад.¹

Скрипникова аналіза чеського минулого проводить паралель з

українським будучим. В наслідок процесу етнічної трансформації українських міст і робітничої класи, українська культура заступатиме гегемонію російської культури. Ця етнічна метаморфоза попередила зміну в етнічній структурі влади.

Скорість цієї етнічної трансформації, яка спричинила соціальне розсіяння, стимулювала швидкий розвиток та устанавлювання нової напористої української національної свідомости, яка формою була національною, змістом соціалістичною і визначеною місцевістю, тобто міською. В дійсності, партія розширила український етнічний центр, зосереджений в Полтавщині, Чернігівщині та Київщині й підтримувала українську ідентичність в містах, які до цього часу були русифіковані. Згодом, політична програма українізації намагалася переукраїнізувати цих людей.

Отже, таким способом, тактики етнічної політики, які прямували до легітимації радянської влади та підтримували соціальні зміни, викликані індустріалізацією, створили для комуністичної партії непередбачені наслідки — українські національні комуністи стали наголошувати пріоритети радянської України, а не загально-радянські. В часах великої соціальної нестабільности ця група виступила з відцентровими поглядами. Вони намірялись використати факт зростання міського населення, яке твердо вимагало контролю над культурними, політичними й економічними органами своєї власної республіки. Найважливіше, українські національні комуністи (напр. Хвильовий, Шумський, Волобуєв і навіть сам Скрипник) намагалися пересунути центр легітимної влади з рук СРСР до Української РСР.

Отже, п'ятнадцять років після Української Революції, яка не вдалася до великої міри через брак міської пролетарської бази, радянський уряд створив таку базу в наслідок індустріалізації. Цей процес спонукав радикальний зріст пролетаріату і змінив етнічний склад міст на користь українців. Одночасно українізація зміцнила розвиток української культури по містах і підкреслила широку етнічну різноманітність у Радянському Союзі.

Тому що українізація змобілізувала новозурбанізовані українські маси, вона витворила розлам між українською і російською культурами. Швидка урбанізація та міграційні процеси поглибили цю розбіжність. Українізація бо ж посилювала національні прагнення, розбуджені швидкою індустріалізацією та урбанізацією.

Але ця етнічна різноманітність, хоч прибрана у форми культури, витворила серйозні політичні консеквенції: загрожена була не тільки російська культурна гегемонія, але теж і російська політична гегемонія. Під час 1920-их рр. радянська влада і комуністична партія мимохіть підсилювали цю течію, яка по суті не сприяла ані утриманню політичної стійкості, ані устанавленню

інтегрованої соціалістичної економіки в Радянському Союзі. Цей напрямок виявився в конфлікті з всесоюзними цілями.

Москва бентежилась усе сміливішою поведінкою партії та суспільства в Україні, вбачаючи в цьому загрозу для здійснення першого п'ятирічного пляну, який істотно був нереалістичним. Москва не вияснила справжньої причини невдач п'ятилітки, якою була надто швидка індустріялізація рільничої країни, суспільство якої не було спроможне відразу сприйняти й асимілювати радикально новий зіндустріялізований побут. Натомість радянське керівництво скинуло вину на відродження неросійських націоналізмів та на появу національних комуністів у неросійських республіках. Центральна влада безсумнівно уважала, що сила й сміливість українських комуністів і українського суспільства були тісно пов'язані з невиконанням промислових і сільськогосподарських плянів.

Сталін, дивлячися з острахом на можливий вияв дальших національних тенденцій, мав два можливі виходи: насильний порядок або легітимність. Рішаючи йти по лінії порядку, він винищив усіх тих, котрі пропонували нову, тверду українську зурбанізовану ідентичність, та обезвладнив українське селянство, яке творило собою ядро українського національного руху. Своїми чистками Сталін покинув партійний напрям на легітимність у відношенні до українців та інших неросійських народів у Радянському Союзі. Натомість тепер він стремив замінити його надмірною прихильністю до росіян СРСР.

Процес українізації не можна повністю збагнути чи оцінити, не зрозумівши змін у міському та етнічному складі України та без поняття центральної позиції міст як нероздільної частини цього процесу. Без швидкої урбанізації українізація не була б успішною програмою.

1. М. Скрипник, *До теорії боротьби двох культур*, 2-ге вид. (Харків, 1928), стор. 18.

ДЕКІЛЬКА ДУМОК ДО ГЕНЕЗИ ЧЕТВЕРТОГО УНІВЕРСАЛУ

Тарас Гунчак

Народе України!

Твою силою, волею, словом стала на землі українській Вільна Народня Республіка. ... Ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою українського народу... Власть у ній буде належати тільки народові України.

Цими словами, закарбованими в думці кожного свідомого українця, закінчувався процес української політичної думки, який мав доволі коротку історію. В дійсності поняття самостійництва в політичному відношенні, це продукт останнього десятиріччя минулого століття і початку двадцятого століття.

Перший прояв української самостійницької думки відбувся на східних землях України, де царським законом було заборонено всякий прояв свідомого українства. В темряві російського царства можна було бути тільки політично неутральним українофілом, але не політично свідомим українцем. І саме в цій темряві царського насильства появилось чотири студенти — Михайло Базькович, Микола Байздренко, Віталій Боровик і Іван Липа — які влітку 1891 р. заснували на могилі Шевченка в Каневі таємне товариство "Братство Тарасівців". Їхня програма відома під назвою "Profession de foi молодих українців", виходить з заложення, що кожна нація має щось своєрідне, що відрізняє її від іншої. Вона має свою мову, звичаї, історію, культури — вона має своє психічне "я". Тому, говорить програма молодих самостійників, "Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона тепер перебуває і дати задля користи людської ще одну вільну духом одиницю". Їхнім постулятом було, що "Україна була, є і завжди буде окремою нацією і як кожна нація, так і вона, потребує національної волі для своєї праці і поступу".

Слова тарасівців — геройські. Вони пролунали наче постріл серед ночі. Можна твердити, що програма і постава тарасівців — це ніщо інше, як початок нової доби в житті народу, яка позначалась боротьбою за національну самобутність, бо ідея національної свободи — це боротьба за основи суспільства і за право його всестороннього самовияву. У нашому часі, підставу вільного

розвитку нації, яка походить з народу і яка проявляється в різних формах, історик Юрій Бадзьо назвав "Право жити".

В науковій літературі ідея самостійництва вперше знайшла свій вислів у книзі Юліяна Бачинського, яка появилася в 1895 р. під назвою "Ukraina Irredenta" Автор зручно і переконливо вжив економічних аргументів для доказу, що Україна не тільки може, але й повинна стати самостійною державою. До того самого висновку прийшов також Микола Міхновський аргументуючи, одначе, з позиції права й історії. Його брошура, п. н. "Самостійна Україна", яку він написав в березні 1900 р., поставила в цілій ширині, ясно і рішучо, право українського народу на самостійне існування. Майже в той самий час оформилась в Харкові Революційна Українська Партія, ця перша політична формація на Східній Україні, яка прийняла "Самостійну Україну" Міхновського за своє політичне credo. Треба підкреслити, що виникнення цієї першої політичної партії на східноукраїнських землях означало рівночасно першу організаційну спробу українського руху виступити на політичну арену Росії під прапором незалежності. З діяльністю РУП український рух остаточно переходить зі стадії культурницького українофільства до організованої політичної праці в масах.

Звичайно, в майже вільних обставинах політичного розвитку, галицькі українці доволі скоро стали на самостійницькі позиції, це позначилось в політичних програмах головно національних демократів і радикалів.

Цей підих української національної свідомости став, одначе, дуже короткотривалим явищем у політичному житті Східньої України. Новостворені політичні формації перейшли на автономно-федеративні позиції. Читаючи політичну літературу того часу утворюється враження, що українці майже злякались своєї позиції в обороні самостійности українського народу. В багатьох зародились сумніви (це відноситься в деякій мірі і до галицьких українців) чи взагалі постуляти самостійности України є реалістичною пропозицією, чи не було це понад силу українському народові?

У відповідь на ці сумніви, на це недовір'я до самого себе, Іван Франко написав статтю "Поза межами можливого". Говорив Франко в тій статті про ідеал національної самостійности і про досяжність того, що здається позірно недосяжним. З питомою йому майстерністю аргументував Франко про потребу йти поза межі можливого, бо в житті людини, суспільств і народів це, що сьогодні ще є неможливим, завтра стає можливим, а то й дійсним. На шляху розвитку української політичної думки, виступ Дмитра Донцова на 2-ому Всеросійському студентському з'їзді у Львові, в липні 1913 р., посідає окреме місце. Ця доповідь була черговим кроком на дорозі здійснення самостійности, передумовою якої був

сепаратизм, або відділення українських земель від російської імперії. На думку Донцова тільки відділення України, остаточно і недвозначне, дасть змогу українському народові розвинути свої державно-творчі здібності, що в кінцевому результаті виведе українську проблему на ширші шляхи міжнародної політики.

Перша світова війна і революція створили політичні обставини, яких навіть найбільші оптимісти не могли сподіватись — впад царат і перед українським народом виринула можливість творити своє власне життя — свою державу. Непередбаченість подій застала українців невідготованими. Все таки, в березні 1917 р., українські культурно-політичні провідники відважились на потягнення, яке ще вчора здавалось поза межами можливого — вони проголосили створення Української Центральної Ради, яка мала служити українському народові, як верховний політично-державний орган. Правда, з ідеологічних і політичних міркувань, провід Центральної Ради не відразу став на самостійницькі позиції. Щойно тоді, коли всі надії на федерацію, в якій всі народи були б рівними виказались мильними, коли Росія — спочатку біла, а потім червона — показала своє дійсне обличчя, Центральна Рада зробила одинокий можливий логічний висновок, проголошуючи самостійність і суверенність української держави.

В житті українського народу Четвертий Універсал став початком нової доби — він став символом боротьби за самобутність і практичною програмою політичної дії для всіх політично свідомих українців без огляду на їхні політичні переконання. До питання самостійності дуже виразно поставився націонал-комуніст Микола Хвильовий. В памфлеті "Московські задрипанки" він писав: "Словом, Союз все таки залишається Союзом, і Україна є самостійна одиниця". Наголошуючи рівність радянських республік, він писав далше: "Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна."

Сьогодні вже можна твердити, що ідеал вже політично дозрілого і національно свідомого народу передається мов естафета з покоління в покоління як закон самозбереження і національної самопошани.

ЗАСЕКРЕЧЕНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ

І. С. Коропецький

Аналіза української економіки в повоєнні роки утруднена через відсутність відповідної статистичної інформації. Значне число важливих статистичних показників для України не публікується, хоча вони доступні для цілого Радянського Союзу як також, у більшості випадків, для інших союзних республік. Вже більше двох років генеральний секретар ЦК КПРС Горбачов закликає державні органи й ціле суспільство до поширення гласності в суспільнім житті, включно з більшою відкритістю економічної та соціальної статистики. Покищо наслідків цієї кампанії у відношенні до республіканської статистики не можна зауважити. Цілком можливо, що два роки — закороткий час, щоби могли приготувати відповідні матеріали до друку. Ціллю цієї статті є показати теперішню ситуацію публікацій економічної статистики для союзних республік, зокрема для України й запропонувати деякі гіпотези, які можуть цей стан пояснити.

Гляньмо спершу на два джерела радянської статистики.

1) Організація статистичної справи базується на структурі економічного управління та плянування. (Тут маємо на увазі структуру, яка існує тепер, але яка, згідно з рішеннями ЦК КПРС з червня 1987 р., має бути перебудована до 1990 р.). Частина економіки організована за регіональним принципом і, самозрозуміло, відповідна статистика є в розпорядженні регіональних органів, включно з республіканськими. Друга, далеко більша частина економіки, охоплена галузевими міністерствами, які можуть бути республіканського, союзно-республіканського та союзного підпорядкування. Підприємства республіканських міністерств і підприємства союзно-республіканських міністерств підпорядковані республікам і звітують республіканським органам. Зібравши цю статистику, республіки діляться цими інформаціями з союзними органами. Підприємства союзних міністерств та республікансько-союзних міністерств союзного підпорядкування звітують безпосередньо союзним органам у Москві. Ці останні мають обов'язок ділитися інформаціями з республіками. Рівночасно, всі підприємства, розташовані на території республіки, мусять звітувати місцевим відділенням Центрального статистичного управління. (ЦСУ є також видавцем статистичних щорічників, найваж-

ливішим джерелом радянської статистики). Регіональні та галузеві дані охоплюють величезну більшість економічної статистики республіки.

2) Деякі статистичні показники, зокрема ті, що відносяться до демографії та життєвого стандарту, одержується за допомогою вибіркової методи. Тому, що вибірки проводиться періодично, експерти їх щорічно усучаснюють. Подібно як результати вибірок генералізують на підставі цілого населення Радянського Союзу, так само можна їх генералізувати для окремих республік на підставі їх населення.

На підставі цих двох джерел, союзний Держплан виготовляє економічний план для цілого Союзу. Закон вимагає, щоб такі плани були розбиті на окремі регіонально-адміністративні одиниці у співпраці з регіональними органами. Тому можна припускати, що і Союз, і окремі республіки мають у своєму розпорядженні всі статистичні дані, які відносяться до даної республіки. Винятком може бути та економічна діяльність на території республіки, яка має велике оборонне значення і про яку знає лише союзний уряд у Москві. Про те, що республіці відома вся статистика щодо її економіки, підтверджують колишні працівники радянських інституцій, що тепер живуть на Заході.

Ми зібрали 32 статистичні показники, які можна знайти в статистичнім збірнику для цілого Союзу, але яких немає в відповіднім збірнику для України (взяті зі статистик: *Народное хозяйство СССР в 1985 г.* та *Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 г.*). (Додаток 1) Це не всі дані, що їх бракує для України, лише найважливіші. Більшість з наведених даних можна також знайти в статистичних збірниках для деяких інших республік. Число даних, із зібраних нами 32-х показників, які окремі республіки публікують, коливається: для Туркменії, подібно як для України, не публікують жадних, а найбільше публікують для Грузії, бо 15. (Додаток 2) (Помимо того, що для Туркменії, подібно як для України, не публікують жадного з цих 32-х показників, причини для цього характерні для цієї центрально-азійської республіки й дискусія над ними поза обсягом цієї статті). Ми поділили ці статистичні дані на три групи: (1) не публіковані за цілий повоєнний період, (2) публіковані востаннє в 1975 р., (3) публіковані востаннє в різні роки після 1975 р. Рік 1975 був вибраний межовим бо, здається, тоді було опубліковане найбільше число регіональних статистичних даних в повоєнний період. Рівночасно, коло кожного показника в Додатку 1 подане число республік, які цей показник подали в своїх статистичних збірниках. Ці показники складені в порядку від найменшого до найбільшого числа республік, які даний показник оприлюднили.

Виходячи із положення, що статистичні дані відомі союзним і республіканським установам, наведені інформації повинні нам допомогти відповісти на два такі запитання: чому деякі статистичні дані були публіковані для цілого Радянського Союзу, а не для окремих республік? Чому деякі з наших 32-х статистичних показників були подані до відома для різних республік, але не для України? Не вадить пригадати, що офіційні чинники ніколи не давали пояснень, чому ці чи інші статистичні дані не публікуються. Тому, природно, наша відповідь мусить бути гіпотетичного характеру.

Такі чотири пояснення правдоподібно уможливають нам зрозуміти, чому деякі дані публікують для цілого Союзу, але не для жадної союзної республіки.

а. *Недостаток паперу.* Часом радянські чинники неофіційно подають це як причину, чому не друкується обширніших статистичних довідників і тим самим не подається більше інформації. Але чи потрібні товстіші збірники? Помимо того, що своїм обсягом український довідник має всього дві треті союзного збірника, він не вповні використаний. Наприклад, на одній сторінці можна помістити трохи більше ніж 30 статистичних інформацій, а український збірник має сторінки з 8-ма, 6-ма і навіть 4-ма інформаціями. Також незрозуміло, чому потрібно подавати динаміку продукції столових тарілок чи горняток, і зокрема підставок на чай, і замовчувати, наприклад, такий важливий показник, як розподіл національного доходу на економічні сектори. Вкінці, пощо публікувати індекси промислової продукції з чотирма базисними роками, коли показники в вартостевій формі (яких не оприлюднюється) дозволили б дослідникові обчислити які завгодно індекси.

б. *Зовнішні економічні зв'язки союзного уряду.* Хоча такі інформації, наприклад для України, можна знайти в різних публікаціях з шістдесятих та на початку сімдесятих років, ЦСУ їх ніколи не публікувало в щорічних збірниках. Це можна пояснити тим, що такі зв'язки вважаються виключною прерогативою союзного уряду.

в. *Оборонні міркування.* Помимо того, що такі дані для цілого Союзу як (15) середньорічна кількість робітників та службовців по галузях народного господарства і (16) виробництво цементу можна знайти в статистичних збірниках, їх приховування для республік можна вважати потрібним для оборони країни. (Цифри в дужках вказують на порядкове місце даного показника в Додатку 1). Імовірно погляд властей на цю справу такий, що ці дані можуть дати основу пізнання географічного розміщення економічного (і мілітарного) потенціалу Радянського Союзу. Але, в загальному, засекречення регіональних даних зі стратегічних мотивів тепер менш важливе, ніж було колись. Воно лишнє в час

міжпланетарних сателітів та інших технологічно розвинутих методів збирання потрібних інформацій. Все таки не можна цілком ігнорувати відомий радянський комплекс засекречености у всіх аспектах людського життя і, зокрема, в мілітарнім.

г. *Незадовільна ефективність виробництва в цілому Радянському Союзі.* Занехання публікації даних про продукцію (16) чавуну після 1975 р. та (28) сталі після 1980 р. вказує на низьку продуктивність чорної металургії за останні роки. Тому, що ця індустрія розташована в основному в Російській Федерації й в Україні, правдоподібно наміром радянських статистиків є приховати невідрадний стан цієї важливої для соціалістичної індустріалізації галузі не лише в цілім Союзі, але в першу чергу в Україні. Це можна бачити на підставі таких даних. Темпи росту чорної металургії для цілого Союзу знизилися з 6,9% за роки 1960-1970 до 3,1% за період 1970-1985 рр. (Цей останній період включає також кольорову металургію). Відповідні темпи росту для України були нижчі — 6,1% і 2,3%. Коли брати до уваги окремі продукти, то незадовільний стан України в порівнянні з РРФСР можна бачити з таких обчислень за періоди, про які ще є дані. В РРФСР темпи росту продукції чавуну були 5,0% за роки 1965-1975 і 2,8% для сталі за період 1970-1980 рр. Відповідні темпи росту для України були всього 3,6 і 1,4%.

Чому не публікується для республік (2) темпів зростання промислово-виробничих основних фондів та матеріальних оборотних засобів по галузях промисловости — тяжко знайти логічне пояснення.

Як вже було згадано, число названих нами статистичних даних, яке було опубліковане в 1985 р. окремими республіками, коливалось між 0 та 15. Насуваються питання — які були причини цих різниць між республіками та чому жодне з цих даних не було оприлюднене для України? Клясифікація, яка нижче, повинна влегшити нам знайдення відповіді на ці питання.

г. *Концентрація продукції.* Дані про видобуток (19) природного газу, (20) нафти й (21) іншого палива (окрім вугілля) на Україні не були публіковані по 1975 р., з огляду на її підрядне значення для цілого Союзу в цім відношенні. Це виробництво тепер в основному сконцентроване в РРФСР, Казахстані та, у випадку інших палив, в Балтійських республіках. Частка України у видобутку нафти й інших палив в цілім СРСР була відносно мала в 1975 р., а саме 2,6% та 3,2%. Частка видобутку природного газу була відносно значна, 23,7%, але вже тоді його резерви були майже вичерпані. Тепер вона десь на рівні двох інших палив.

д. *Незадовільна ефективність виробництва на Україні.* Це відноситься до продукції (29) автомобілів і (30) вугілля. З причини, задля якої дискусія є поза обсягом цієї статті, значення України у

виробництві цих продуктів в СРСР різко впало в останньому часі. І так, між 1970 і 1980 рр. частка, в випадку всього вугілля, впала з 33,2% до 27,5%, а виключно чорного вугілля з 41,2% до 34,0%. У випадку всіх автомобілів спад за цей час був з 12,6 до 9,4%, а для самих легкових автомобілів з 25,2 до 12,4%.

Ці два пояснення відносно очевидні. Одначе, ті, про які далі мова — дещо спекулятивні.

е. *Життєвий рівень*. Помимо того, що в радянській літературі можна часом знайти праці про життєвий рівень населення в республіках, таких дослідів не заохочується робити. Їх результати могли б дати матеріал для здогадів про фаворизування чи занедбання окремих республік центральним урядом у Москві. Щоб утруднити такі досліди, можливо такі дані не публікуються для різних республік: (11) співвідношення державної, кооперативної й колгоспної торгівлі в загальному обсязі товарообороту, (13) народжуваність по містах та сільських місцевостях, (24) питома вага товарної продукції громадського сільського господарства колгоспів, радгоспів та інших державних господарств в товарній продукції сільського господарства. На базі національного доходу на душу населення, Україна є на шостому місці між республіками. Цей показник вищий для Латвії, Естонії, Білорусі, РРФСР та Литви, і нижчий для Вірменії, Грузії, Молдавії, Азербайджану, Казахстану, Кіргізії, Узбекистану, Туркменії та Таджикистану. Також, згідно з обчисленнями Гертруди Шредер, Україна є менш-більш посередині між республіками у відношенні споживання різних продуктів на душу населення. Можна припускати, що не публікуючи показників (11) та (31) для України та п'ятьох інших республік з нижчим національним доходом на душу населення від пересічного та показника (13) для України і 7-х таких республік, влада намагається відтягнути увагу дослідників від відносно незадовільного життєвого рівня в цих республіках.

є. *Вивіз частини національного доходу до інших республік*. Такі дані правдоподібно могли б допомогти в обчислюванні міжреспубліканського перекидання національного доходу (12) загальний обсяг продукції промисловости по формах підпорядкування, (23) розподіл прибутку державних підприємств і організацій та промислових підприємств, (25) амортизаційні відрахування. З огляду на багатонаціональний склад населення Радянського Союзу, міжреспубліканське переливання національного доходу, про яке вирішує Москва, не приносить жадного проценту, вони не є зворотні, а політично дуже вразливі. Україна в такий спосіб щорічно тратить частину свого національного доходу вже понад сто років. Досліди над цією експлуатацією України були популярні перед революцією й у двадцятих роках. Тепер вони робляться може на

Заході, бо чогось подібного не можна знайти в радянській літературі. Коли наведених даних не публікується, то правдоподібно, що державні органи не хочуть давати емпіричної бази до обчислень відпливу частини українського національного доходу —приватно в СРСР чи на Заході. Але згідно з оцінками Джеймса Гіллюлі, не лише Україна втрачала частину свого національного доходу, але також Білорусь, Литва, Латвія та Азербайджан в 1960-ті й 1970-ті рр., та центральноазійські республіки на початку 1960-х рр. Одначе дані про розподіл прибутку та амортизаційні відрахування були публіковані для більшості згаданих республік, а дані про адміністративне підпорядкування для деяких з них.

ж. *Випадковість*. Це, можна думати, стається тоді, коли є рішення публікувати певний статистичний показник лише для цілого Союзу. Але одна або дві республіки, через помилку або навмисне, все таки цей показник оприлюднять. При цім станеться рідкісний випадок, що союзні органи цієї самоволі завчасу не доглянуть. Таке пояснення можна застосувати до показників (3), (4), (5), (18) та (26) у Додатку 1.

з. *Рішення залишені республікам*. У деяких випадках тяжко знайти логічне пояснення — чому даний показник не публікується для України як також для деяких інших республік. Це відноситься до показників (6), (7), (8), (9), (10), (14), (27) та (32). Можна запропонувати таку гіпотезу для пояснення таких випадків. Імовірно, союзні органи прийняли дефінітивне рішення деякі показники (наприклад, економічні зв'язки із закордоном або середньорічна кількість робітників і службовців по галузях народного господарства) публікувати лише для цілого Союзу а не для союзних республік. В інших випадках союзні органи залишають рішення публікувати чи не публікувати якийсь показник окремим республікам. Деякі республіки використовують таку можливість і публікують багато статистичних даних. Натомість інші республіки воліють публікувати мало. З огляду на свій гіркий досвід з союзним урядом у минулому, партійні провідники на Україні знані зі своєї обережності й консерватизму. (Вистачить пригадати, що колишньому першому секретареві України Петрові Шелесту закидали навіть те, що він чванився досягненням своєї республіки). Маючи нагоду вирішувати чи публікувати якийсь статистичний показник, що евентуально міг би кинути негативне світло, чи навіть звернути небажану увагу на економіку України, київські органи радше воліють його не публікувати і в той спосіб стараються оминати можливі для себе неприємності.

Можна згодитися, що потрібно не одного але більше пояснень — чому наведені статистичні дані публікують для цілого Радянського Союзу і, в більшості випадків, для деяких республік, але не

для України. В деяких випадках, пояснення очевидне: Україна не продукує певних продуктів, або її продукція незадовільна. Одначе, в більшості випадків пояснення недостатчі статистичних даних для України більш гіпотетичне. Державні органи не оприлюднюють деяких показників, щоби в цей спосіб не заохочувати дослідів чи то в Радянськiм Союзi, чи за кордоном про невідрадний життєвий рiвень на Україні та про вивiз частини її національного доходу до інших республiк. Часами самi кiївськi провiдники стримують публiкацiю iнформацiй про Україну, щоби не провокувати незадоволення їхнiх зверхникiв у Москві.

Ці пояснення, у свою чергу, дають підставу до питання: чому дані для республiк, якi є в подiбнiй ситуацiї як Україна, все таки публiкуються, а для України їх замовчують? Така вiдповiдь, думаємо, вiддзеркалює дiйснiсть: коли держанi властi в Москві чи Києві не публiкують деяких статистичних даних про Україну, вони стараються приховати її незадовiльну ситуацiю в цiм вiдношеннi перед громадською думкою дома та за кордоном. Спецiальна увага радянських керiвникiв до громадської думки на Україні пояснюється її значною важливiстю у всiм населеннi та економiчнiм потенцiалi СРСР як також її iсторiєю та стратегiчним положенням. Якщо йдеться про потребу радянських провiдникiв звертати увагу на громадську думку за кордоном, то це є, правдоподiбно, наслiдком більш голосної реакцiї до економiчного розвитку України та більш iнтенсивних дослідiв її економiки на Заходi, нiж у випадку iнших республiк.

На закінчення можна висловити надію, що обговорювані тепер в Радянському Союзі реформи приведуть до зміни в публікаційній політиці економічної та соціальної статистики, зокрема у відношенні до України. Лише на підставі повної статистики всіх аспектів життя окремі підприємства, яким плянується надати практично повну автономію, зможуть робити ефективні рішення. Також повні статистичні дані можуть послужити вірогідною емпіричною базою для об'єктивної аналізи стану та розвитку економіки України й добробуту її населення.

■ Додаток 1.

1. Статистичні дані не публіковані у повоєнні роки:

(1) Зовнішні економічні зв'язки — 0; (2) темпи зростання промислово-виробничих основних фондів та матеріальних оборотних засобів по галузях промисловості — 0; (3) паливно-енергетичний балаєнс — 1; (4) продукція, виробничі основні фонди та кількість зайнятих в агропромисловім комплексі — 2; (5) бюджет сім'ї робітника, службовця та колгоспника — 2; (6) загальний обсяг продукції промисло-

вості — 3; (7) темпи зростання загального обсягу продукції по галузях машинобудування та металообробки — 3; (8) темпи зростання загального обсягу продукції по окремих галузях хемічної та нафтохемічної промисловості — 3; (9) темпи зростання загального обсягу продукції по галузях легкої промисловості — 3; (10) валовий суспільний продукт по галузях народного господарства — 4; (11) співвідношення державної, кооперативної та колгоспної торгівлі в загальному обсязі товарообороту — 5; (12) загальний обсяг продукції промисловості по формах підпорядкування — 6; (13) народжуваність по містах та сільських місцевостях — 7; (14) капіталовкладення по окремих галузях промисловості — 9.

2. Статистичні дані публіковані востаннє в 1975 р.:

(15) Середньорічна кількість робітників і службовців по галузях народного господарства — 0; (16) виплавка чавуну — 0; (17) виробництво цементу — 0; (18) промислово-виробничі основні фонди по галузях промисловості — 1; (19) видобуток природного газу — 1; (20) видобуток нафти — 2; (21) видобуток іншого палива — 3; (22) виробництво готових тканин — 3; (23) розподіл прибутку державних підприємств і організацій та промислових підприємств — 10; (24) питома вага товарної продукції громадського сільського господарства колгоспів, радгоспів та інших державних господарств в товарній продукції всього сільського господарства — 12.

3. Статистичні дані востаннє публіковані після 1975 р.:

(25) Амортизаційні відрахування (1977) — 12; (26) національний дохід по галузях народного господарства (1978) — 2; (27) оборотні засоби по галузях народного господарства (1978) — 12; (28) виробництво сталі (1980) — 0; (29) виробництво автомобілів (1980) — 1; (30) видобуток вугілля (1980) — 2; (31) валовий збір окремих зернових культур (1980) — 5; (32) національний дохід у цінах, що фактично діяли (1983) — 10.

Додаток 2.

Кількість даних з аналізованих 32-х показників, які доступні для окремих республік в 1985 р.: Грузія — 15, Латвія — 14, Російська РФСР — 12, Молдавія — 12, Литва — 11, Казахстан — 10, Узбекистан — 10, Естонія — 9, Азербайджан — 8, Вірменія — 8, Кіргістан — 8, Таджикистан — 4, Білорусія — 3, Туркменистан — 0, Україна — 0.

■ Інформації взяті з даних джерел: *Народное хозяйство СССР в 1985 г.* та з республіканських збірників за 1985 р. (за 1984 р. для Литви, Естонії, Таджикистану та Туркменистану).

ПРО ДВОВОМВНІСТЬ, ПРОВІНЦІЙНІСТЬ І БЕЗХРЕБЕТНІСТЬ

Роман Купчинський

У червні 1987 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України, який проходив під гаслом "Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих". На пленумі прозвучали тривожні слова про стан і здоров'я українського народу. Саме про це був пленум — про буття українського народу. Дмитро Павличко вичислив присутнім жалюгідний стан українськомовного шкільництва в УРСР, Іван Драч пригадав присутнім, що загрозою для українського народу є великодержавний шовінізм, а не т. зв. "націоналізм". Інші доповіді були подібні, і всі вони віддзеркалені в постановах пленуму, в яких, як відомо, СПУ звернулася до Президії Верховної Ради УРСР з вимогою, щоб українська мова стала державною мовою УРСР, себто, щоб була вписана в Конституцію УРСР. Дальші постанови закликали до фактичного проведення нової "українізації", хоч цього терміна не вжито в постанові.

Червневий пленум правління СПУ треба розглядати як дійсно історичне явище. Після довгих років "застою" (як сьогодні прийнято називати панування Брежньєва) патріотичні кола України поставили питання буття народу, як першу точку Горбачовської перебудови. У своїх виступах члени СПУ (див. *Сучасність*, вересень 1987) сказали те, що наболіло впродовж довгих років; а саме, що український народ знаходиться в загрозовому стані. Можна сперечатися з деякими висновками окремих доповідачів, або з аналізом того як доведено до цього стану і хто за це відповідальний, але основного не можна заперечити: Україна, українська мова, література й культура доведені сьогодні до рівня глибокої провінційності. З точки зору всесвітнього культурного розвитку Україна, на жаль, це країна "третього світу", і тяжко повірити, що власне в Києві 1.000 літ тому впроваджено християнство для Київської Русі. Сьогодні навіть ця урочистість буде святкуватися в Москві — а потім буде відзначена "на провінції".

Незабаром після пленуму СПУ в республіканській пресі УРСР 14 серпня появилася повідомлення ЦК КПУ про "Заходи для реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії... у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного

виховання населення". Це повідомлення було певного роду сенсацією: перший раз за довгі роки, ЦК КПУ офіційно обговорював стан українства (див. уривки з цієї постанови в цьому випуску *Сучасности*). Важливим тут таке: "Останнім часом ряд питань національно-культурного характеру порушує громадськість. Ставляться вони в деяких публікаціях і виступах, у листах, які надходять до ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, редакцій газет, журналів, телебачення і радіо. Звертається зокрема увага на звуження сфери застосування української мови, зниження рівня її викладання і вивчення в школі, порушення мовного статусу українських театрів..." Даліше вчислено ряд заходів, прийнятих в постанові ЦК КПУ, котрі в якійсь мірі мають покращити ситуацію.

Постанова ЦК КПУ важлива у двох аспектах: в тому, що сказано, і що промовчано. Заходи для збільшення авторитету української мови треба, звичайно, вітати, як і створення журналу *Сузір'я*, посилення вивчення мови, покращення підручників і подібне. Промовчано деякі дуже важливі моменти, а саме: питання державного статусу української мови; питання шкільної реформи і справа т. зв. "демократичного вибору" або — чи батьки будуть рішати до якої школи їхні діти будуть ходити — до української чи російської. Промовчано питання якою мовою буде вестися адміністративне життя УРСР. Є згадка, що "підкреслено необхідність поліпшення мовної культури в діяльності органів управління, додержання принципу національно-російської двомовності при проведенні громадських заходів, у діловодстві, наочній агітації, в теле- і радіопередачах, у рекламі, інформації."

Ця нова концепція "національно-російська двомовність", хоч безперечно більш сприйнятлива для неросійських народів СРСР, ніж русифікаторська теорія про "злиття народів", ще чекає вивчення і впровадження в життя. Покищо радянська двомовність це гасло, за яким можуть скриватися різні інтерпретації.

Одною з причин — чому українська мова стала "неперспективною" в Україні, є факт, що вона була витиснена зі щоденного виробничого спілкування. Якщо на заводі, в інституті, в редакції технічного видання, на шахті, в конторі — вся праця, усе спілкування, все діловодство ведеться російською мовою і людина залежна від знання цієї мови, щоб одержати працю — то навіщо їй знати рідну, українську мову? В крайньому випадку, щоб прочитати новелу Олеса Гончара (яка скорше чи пізніше появиться російською мовою!)? Якщо українська мова залишиться на фольклорному рівні ("Ах, яка чудова українська пісня!"), тоді ця мова дійсно буде надалі неперспективною. А щоб мати доступ до "світової культури", як це нам постійно пригадують російські

брати, нам треба якнайшвидше вивчити російську мову. Нехай в пашпорті залишиться символічно національне визначення "українець", але це вже щось регіональне, а не національне. В тому й суть сьогоднішньої кризи. І за такої ситуації концепція "двомовності", незалежно від того, як гарно вона звучить для когось, не є жодною розв'язкою. Так довго, як соціальний тиск (заробіток, краща праця, можливість здобути вищу посаду тощо) залежить від знання російської мови — так довго українська мова буде втрачати статус рівного партнера і назавжди залишиться провінційно-етнографічною.

Яка тоді двомовність? У найгіршому випадку прийде покоління, яке буде на 90% користуватися російською мовою, держава буде субсидувати фільми, театри, журнали тощо українськомовні, щоб могли хвалитися, що "дбає про розвиток української мови тощо", а насправді нічого не зміниться. Уявім собі, щоб російські службовці або русифіковані українці в установах, за умов двомовності вивчали українську мову, щоб листуватися з населенням. Легше заплатити професійному українцеві стати перекладачем. За двомовної концепції немає потреби вивчати українську мову.

А коли порівняти двомовну концепцію з наново модним поворотом до ленінізму ("ленінська національна політика"), то де там сказано про якусь двомовність? Звичайно, потрібно, щоб українець знав російську мову, англійську мову, німецьку, чи ще іншу — нічого в тому нема поганого, — але це не є двомовність, як державна концепція, це багатомовність — за умовою, що українська мова — основна в економічному житті республіки. На жаль, сучасна радянська двомовність покищо — тільки заміна назви. Звичайний трюк семантики.

Як було сказано, соціальне становище українця в Україні буде у великій мірі вирішувати його національну свідомість, приналежність до своєї культури. Сьгодні бачимо трагічні наслідки цієї несправедливості й дискримінації. Якщо двомовність в Україні буде йти штучним розподілом на щоденну російську мову на місці праці, а українську для розваги — тоді ця мова швидко перестане існувати як жива мова, вона стане подібною до латини, якою користується католицька церква під час деяких офіційних функцій.

Тотальний фальш двомовності в умовах СРСР видно також в тому, що ця теорія стосується майже виключно неросійських народів, бо ніде немає потреби, щоб росіянин, живучи в РСФСР, вивчав неросійську мову. Тобто росіяни у великій мірі стоять поза межами двомовності. Також тяжко уявити, щоб росіяни, українці чи литовці, живучи в Казахській РСР, вивчали казахську мову,

щоб могли спілкуватися з місцевим населенням. Увесь тиск буде на те, щоб казахи вивчали російську, — а українці, литовці й інші також вивчали російську, щоб могли спілкуватися з казахами! Яка це двомовність!? Важко уявити, щоб сьогодні в Алма-Аті адміністративний апарат вивчав місцеву мову, щоб директиви на заводах були по-казахському, щоб у відділах союзних міністерств в неросійських республіках праця велася місцевою мовою.

За такої двомовності неросійські мови надалі будуть "неперспективними", бо вони не виконуватимуть ніяких функцій в господарському житті республік. У цьому суть сучасної русифікації, і щоб це замінити, треба як відважитися на далекосяжні зміни як в національній політиці, так і в економічній перебудові. На цю тему появилася стаття в журналі *Мовознавство* (ч. 6, 1986) п. з. "Соціолінгвістичний аспект вивчення двомовності на Україні", в якій, між іншим, сказано: "Дані анкетування засвідчують, що інформатори, які вважають рідною мовою українську, легко й вільно вживають обидві мови в усіх сферах спілкування, але міське населення в більшості регіонів у виробничій сфері користується російською мовою". Автори далі ствердили, що: "В сільській місцевості в невеликих відносно замкнених колективах, переважно українців, рідна мова задовольняє всі потреби опитуваних — і в виробничій, і в соціально-політичній, і в побутовій сферах" (стор. 13).

Цей стародавній поділ — українське село, російське місто (з тим, що в минулому сільське населення значно переважало, а сьогодні міське переважає), який існував до революції, далі актуальний. І пропагандисти двомовності нічого нового не придумали, вони повторюють вислів Г. Зінов'єва з 1920 р.:

У чому суть національної політики на Україні?.. Зробити так, щоб ніхто не міг підозрівати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою... Кінець-кінцем, через скількись років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша. Отже, наша політика є в тому, щоб не словом, а ділом, ширі й чесно показати українському селу, що радянська влада йому не заважає говорити й вчити своїх дітей якою завгодно мовою." (Цитата вибрана з книжки Ю. Шевельова *Українська мова в першій половині двадцятого століття*, стор. 112).

Як насправді виглядає двомовність у Харкові, наприклад? Про це написав у *Літературній Україні* (3-го вересня 1987 р.). Юрій Стадниченко, у статті п. з. "Два крила нашої духовності", в якій, між іншим, сказано:

Декларативний характер в умовах Харкова та й райцентрів набула і ст. 36 Конституції про можливість користуватися рідною мовою в усіх сферах суспільного життя. Ніхто, звичайно, прямо не забороняє користуватися українською мовою, але відповідати цією ж мовою службові особи або не бажають, або не можуть.

Стадниченко в одному помиляється. В статті він пише, що "замість життєво необхідної для нас національно-російської двомовності (в нашому випадку — українсько-російської) всякими непрямыми й прямими способами заохочувалася російська одномовність". Помиляється Стадниченко в його твердженні, що для України необхідна двомовність. Власне навпаки — така двомовність трагічна і лицемірна. Стадниченко плутає природне бажання вивчити російську мову, як чужу мову (наприклад, в Польщі більше студентів бажає вивчати англійську мову, ніж російську — без того, щоб хтось говорив про польсько-англійську двомовність) з неприродним соціальним тиском, за умов якого витиснення української мови зі щоденного економічного життя республіки вважається зовсім закономірним і природним. Знання російської мови стало необхідним для українця, якщо він живе в місті (більшість населення України), хоче працювати (треба якось вижити) і йому постійно втовмачують, що російська мова — це "мова великого Леніна", і подібні нісенітниці. Кому таке становище "життєво необхідне"?

У минулому, і навіть сьогодні, апологети русифікації мотивують свої погляди аргументом, що, мовляв, "в нас є багатонаціональні колективи" на заводі і т. д. Але у Франції, Італії, Німеччині також існують "багатонаціональні колективи" — відсоток робітників з Туреччини в Німеччині, або з Югославії доволі високий, і ніхто не придумав теорії двомовності для Італії чи Німеччини, щоб задовольнити потреби міграційних робітників. Вони вивчають мову держави, в якій вони знаходяться. Присягну, що росіяни, які працюють в Україні, не стоять на нижчому інтелектуальному рівні, ніж турки в Німеччині! Вони можуть навчитися мови! А українці повинні їм у цьому допомогти, при цьому також забезпечити для них театри, кіно, телебачення і всі культурні потреби для російських міграційних робітників. Але коли процес діє навпаки, коли корінне населення України вважає потрібним воювати за свою мову — тоді ситуація є зовсім неприродною.

У Києві ще досі бояться вжити два терміни: русифікація і українізація. Чомусь в період "гласности" поставлено табу над ними і "в рот води набрали", коли йде мова про ці два процеси.

Чомусь про це говорять натяками, очевидно бояться, що коли б хтось наважився сказати правду, то був би обвинуваченим в якомусь там націоналізмі. Це видно також в постанові ЦК КПУ, в якій кілька разів говориться, що треба дати "належну відсіч будь яким проявам буржуазного націоналізму і шовінізму" (чомуś дальше вважають, що "буржуазний націоналізм" є більшим ворогом українського народу, ніж шовінізм, — якби, скажім, у Харкові було 156 українських шкіл і тільки дві російські — якийсь невіглас міг би кричати про український "буржуазний націоналізм". Але коли цифри показують, що це навпаки, а ЦК КПУ далі б'є по "націоналізмі", тоді чий інтереси цей ЦК репрезентує?

Була тут згадка про провінційність сучасної України. Недавно в *Літературній Україні* (з 3 вересня 1987 р.) появилася довга стаття Станіслава Тельнюка п. з. "Вчімося поважати факти", в якій він згадує про цю провінційність, пишучи, що в центральній російській пресі можна прочитати принципи, відважні статті на тему перебудови; що найважливіші виступи українських літераторів друкуються в центральній пресі — а українські газети і журнали боязливо "націлюються на таку серйозність". Це стосується не тільки літературних тем, але суспільно-громадських, історичних і всіх інших. Недавно я мав нагоду переглядати останній випуск всесоюзного *Коммуниста* і порівняв його з київським *Комуністом України*: день і ніч. Всесоюзний *Коммунист* друкує статті західних авторів, про яких не скажеш, що вони "прогресивних поглядів", статті гострокритичні до внутрішньої політики СРСР. Там теж можна прочитати про "круглий стіл", про "білі плями" в історії СРСР, про 1930-ті роки; ставляться питання — чи існував "культ особи" не тільки Сталіна, але й Хрущова, і Брежньєва. Все це важливі питання, вони дають можливість розмірковувати, дискутувати. Тоді візьмеш київський *Комуніст України* і читаєш. "Перебудова — це система", або "Нове економічне мислення і партійна робота", або такі шедеври, як "Світло її зірки" якогось відповідального працівника в апараті ЦК КПУ. Журнал редагується на рівні районної стінгазети міліції, і це усім ясно, але не ясно чому це дозволяється?

В журналі *Огонёк* Віталій Коротич (хахол під час перебування в Україні, який став великою людиною щойно в Москві) друкує матеріали, які в Києві ще досі тільки кружляють в самвидаві, а у Львові за них мабуть арештовують, якщо знайдуть такі у кишені. Як пояснити це приниження, цю боязливість редакторів, відповідальних працівників ЦК, деяких письменників? І не треба, щоб ЦК КПУ кричав про "самостійність", хоч всім, мабуть, ясно, що ця альтернатива набагато краща, ніж лицемірна "двомовність", але можна себе поважати і не треба

вічно заглядати за тим, що скажуть у Москві. Арештовувати, правдоподібно, сьогодні не будуть (бодай такі в нас надії), якщо в *Дніпрі* появиться оповідання Винниченка або Хвильового. Але провінційність забороняє навіть таке. Коли в Москві друкують Ключевського і Соловйова (також не надто "прогресивні" історики, захисники російської імперії), то в Києві мало кому на думку приходить видрукувати *Історію України* Грушевського. Ще раз цей примітивний страх і виконання самозванної ролі захисника інтересів Москви — хоч якийсь собі редактор у Харкові мало що орієнтується в тому, що Москва хоче, чого не хоче, що дозволяє, а що ні.

Страх сказати народові всю правду про його сучасне й минуле, безпереривне перекручування фактів — все це дивовижні явища. Чому поляки мають відвагу друкувати в Польщі Чеслава Мілоша, емігранта, відомого з його політичних позицій, а українці далі дискутують — чи друкувати комуніста Хвильового! Мабуть українофоби в ЦК КПУ бояться, що політичні погляди Хвильового ("Геть від Москви" і орієнтація на психологію західної Європи) можуть знайти позитивний відгомін в Україні.

Не треба шукати "білих плям" тільки в далекому минулому. Треба говорити про "білі плями" недавнього минулого. Барометром Горбачовської перебудови в Україні може бути ставлення до таких, як Василь Стус. Питання для друзів у Києві таке: чи треба буде чекати ще 50 років, щоб хтось прилюдно поставив питання про реабілітацію Стуса і довів, що його засуджено за ніщо інше, як за захист духовної культури і рідної мови, яку сьогодні "захищають" його колишні прокурори, котрі на швидку руку "перебудувалися" і раптово в них зродився демократичний світогляд?

Можна також навести декілька досить цікавих прикладів, як в недавньому минулому на закритих засіданнях СПУ деякі сьогоднішні "захисники" української мови таврували і виключали членів СПУ за те, що вони боронили українську мову перед наступаючою русифікацією (навіть з ленінських позицій).

Правда, людина має право міняти свою думку, але також повинна задумуватися над шкодою, яку вона приносить іншим. І за яку ціну? Над тим повинні сьогодні застановитися ті члени СПУ, які боронять штучну "двомовність" для українського народу.

Психологічна тенденція серед деяких земляків бути вислужником — незалежно від того, чи хтось від них цього вимагає чи ні — продукт тієї провінційности, в якій опинилась Україна при кінці 20-го століття. Це наскрізь видно: у згаданій ЦК КПУ про національне питання автори вичислюють "здобутки" української культури, які принесла жовтнева революція:

"Українською мовою видано твори К. Маркса і Ф. Енгельса в 50 томах, повне зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах..." Кому ті томи потрібні — не відомо, хто їх читає, чому? Але робиться вигляд, що українські переклади тих творів, це найвищі здобутки української культури за 70 років. Можна і треба навіть видавати твори Маркса, Енгельса і Леніна — вони мають своє місце в історії, але зовсім негідно робити з того якоесь всенародне досягнення.

Кого тим хочуть обдурити? Москву? На жаль, чи на щастя, там сидять люди дещо більшого калібру і сміються з тих бідних хахлів, які присягають вірність престолові, і то так охоче.

Духовна бідність провідної верстви в Україні сьогодні нагадує брошурку Якова Головацького "Становище русинів Галичини", в якій сказано: "Передусім, бракує русинському народові здібних вождів та керівників, осередку та органічного зв'язку окремих частин; русинам, що зветься освіченими, бракує потрібної суми моральних сил, розуміння справи, любови до Батьківщини, самопожертви. Народ розірваний, пригноблений, мовчазно живе, несвідомий своїми інтересами, а вожді його зденаціоналізовані й відчужені, заколисують його далі в цьому сні. Австрія успадкувала цей народ... як пригнічену й розірвану націю, якою вона є й понині. Народ без прав, без освіти, без школи, залишений напризволяще, на сваволю поляків, точніше аристократів, що звались поляками, та на опіку самої природи." Писано це було 1846 року...

СПОГАДИ

ІЗ ЖИТТЯ БОРИСА ДМИТРОВИЧА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА (II)

Уляна Дробот

Розповідь Бориса Дмитровича про те, як уцілів він під час другого суду в 1937 році.

Раптом прийшли мене заарештовувати, забрали всі речі, в тому числі й особисті валянци, які було прислано мені в посилці. Спочатку я протестував, а потім подумав, що все одно померати, то й махнув рукою. Слідство велось, звичайно, російською мовою, але слідчий Луханін несподівано сказав українську фразу:

— Так що — пропала надія, розбилась сулія, олією повна була?

— Ви з України? — поцікавився я.

— Ні, недалеко від України, — відповів той і не став продовжувати цю розмову.

У мене був винятковий слідчий: він хотів з'ясувати справу, а не втиснути мене в готові рамки звинувачення.

Ось він проводить допит:

— Нам стало известно, что вы говорили одному из заключенных, что один из членов ЦК — коварный, жестокий трус. Признаете ли это?

Я запитав: "Про кого ж це я таке міг говорити? Про Калинина?"

— Нет.

— Про Ворошилова?

— Нет.

Я перелічив, кого міг, обминаючи тільки Сталіна. Тоді він оглянувшись на зачинені двері і пошепки, хоч ми сиділи в кімнаті тільки вдвох, мовив:

— Это вы так будто говорили о товарище Сталине.

— Про Сталіна в таборі може говорити тільки божевільний. Кажати вам, що я говорив про нього, ніби він добрий, — все одно не повірите, бо я суди засланий, як терорист. Я не только не говорю про нем, но избегал и думать.

Він начебто задовольнився цією відповіддю.

Влаштував мені очну ставку (або звідню) з одним колишнім

Закінчення з попереднього числа.

військовим — Жуковим, з яким ми їхали разом на етапі до Букачачі (це за 75 км на північ від транссибірської магістралі). Той Жуковін мав їжі більше, ніж ми, бо його підгодовувала коханка-казашка. Він і мені часом давав їсти — ми ж усі поголодь були. Пізніше я йому віддячував, коли вже не працював у шахті й міг рештки їжі віддавати. В Букачачі Жуковін занепав: зблизився з урками, не вмивався після виходу з шахти, завошивів. Часом приходив до мене, сідав йна постіль, жалівся. А коли йшов, я змітав після цього з ковдри три-чотири воші. Перед тими звідинами приснився мені сон, що дві собачки підійшли до мене і просять, щоб я їх задовольнив. Один мужичок був у нас — толкователь снов. Він сказав мені, що це добрий сон, бо значить, що я сьогодні матиму справу з двома псами, які мені нічого поганого не зроблять.

На очній ставці Жуковін свідчив про мене чорт-зна-що. Слідчий запитав, що я можу на те відповісти. Я звернувся до Жуковіна:

— Пам'ятасте, коли ми їхали разом на етапі, ви розказували, що вас звинувачували у "вредительстве", хоч ви були на комсомольській роботі. Ви казали мені, що це була неправда, але що ви погодилися із звинуваченням, бо бачили, як поверталися з допитів закривавлені люди, і боялись, щоб вас не почали бити, бо вас ніхто ніколи не бив раніше. Було таке?

Жуковін промимрив, що було. Тоді я звернувся до Луханіна:

— Как вы можете верить такому мерзавцу и слушать его?

Звідня закінчилася на мою користь.

Нарешті Луханін покликав мене і сказав:

— Вот, читайте обвинительное заключение (там було: "ведет в лагере разговоры, что Украина репрессирована", — а в таборі й українців більше не було). Тепер будете воевать не со мной, а с судом.

На суді свідками були тільки урки. Один з трьох суддів — засідатель українець — питає одного урку:

— Ну, расскажите, какие разговоры вел Антоненко-Давыдович об Украине.

Той каже:

— Разговоры не помню, а вот песни пел украинские.

Засідатель:

— Какие? Может, стрелецкие?

Він мав на увазі, звичайно, пісні українських стрільців часів громадянської війни. Урка не був "поднатасканий" з цього боку. Йому щось пригадалося з часів Петра, і він заперечив:

— Да нет, что-то про мисяченька, про дивчиноньку.

(Підполковник Болєлов, що займався в Києві моєю реабілітацією, гортаючи справу, в цьому місці не стримався: "И за такую хреновину человека столько мучили?")

Викликали на суд ще двох: Корнілова і Сатіна, моїх сусідів на нарах справа і зліва. Перший був маленький, худий освічений чоловічок. Мені колись вдалося допомогти йому перейти з шахти на роботу техобліковця, бо грамотних людей не вистачало, і тим полегшити йому життя. Він був мені вдячний і на суді тримався добре, нічого проти мене не свідчив. Сатін — колишній політкаторжанин, після революції був прокурором. Його посадили за троцкізм, пригадавши ще й участь в "рабочей оппозиции"... На моєму суді тримався недостойно. Брехав, що я зітхав за смушковими шапками та свитками, хоч я йому нічого такого не казав. Якось при зустрічі він мене спитав: "Ну, що ви скажете про Андре Жида?" Натякав на те, що Андре Жид, приїхавши до Радянського Союзу, все хвалив, а повернувшись до себе додому, все гудив. Я сказав Сатіну: "Наші хотіли зробити з нього єврея, а він так і залишився жидом". Тепер Сатін на суді розповів про цей випадок. Суддя так і кинувся шукати ще доказів мого "антисемітизму", за це тоді дуже суворо карали, але у справі не знайшов. Урки теж не були готові до цього, і цей номер не пройшов.

Висновок суду: "Ввиду недоказанности новых преступлений и давности старых из-под стражи освободить и послать на старое место ссылки". Замість розстрілу, яким загрожували би мені, як би вина була доведена, додали тільки 10 років. Я знову на старому місці. Прийшов Луханін, наказав завхозові, щоб мені видали нові валянци замість відібраних, та ще й дали можливість підібрати розмір з присланої партії валянців. Завхоз бідкався:

— Як же я оформлю це?

Луханін йому:

— Знайшли можливість записати кудись ті, що забрали, знайдіть, куди записати ці, що видаєте.

Потім у нас із ним почалася вільна розмова. Я запитав:

— Як ви стали слідчим?

— Просто, — сказав він. — Закінчив школу. Коли брали в армію, записали в школу № 53. Це виявилася школа слідчих НКВД. Закінчив її — послали сюди, в Сибір. Так тут і працюю.

— Так ви все-таки з України?

— Ні, я з кубанських козаків.

— Скажіть, будь ласка, тільки щиро, як на Кубані ставляться до українізації? Як ви вважаєте: українізація Кубані — штучна справа чи природна?

— Ні, не штучна. Наші з радістю йдуть в українські школи, співають українських пісень.

— Не кажіть нікому, що сказали мені, бо теж станете в'язнем. У нас на Україні офіційно об'явлено, що "Кубань — исконная часть России".

Уривки з щоденника автора спогадів.

11 вересня 1982 року. Сьогодні відкриття 119-го концертного сезону в Київській філармонії. В першому відділі Державний симфонічний оркестр УРСР під керівництвом Ф. Глушенка має виконати крім "Святкової увертюри" Шостаковича дві симфонії молодих київських композиторів Станковича та Сільвестрова, а в другому — співатиме Лідія Забіляста, яка недавно повернулася з Москви, завоювавши перше місце на VIII Конкурсі імені Чайковського серед солістів-співаків.

На моє запрошення на цей концерт Борис Дмитрович спершу відмовився, бо хотів зберегти сили на завтрашні відвідини Ганни Антонівни в лікарні, але потім передзвонив мені на роботу і сказав, що піде з радістю, аби зайву годину побути зі мною... О пів на сьому вечора він уже чекав на мене. Стояв, спираючись на свій топірець-ціпок, у чорному костюмі, білій сорочці, чорній краватці. "А чому не в вишитій «полуботківським» блакитним візерунком сорочці, яка Вам так пасує?". "Тому, що ту я дуже рідко одягаю взагалі, хіба що на день народження... Ви приїхали на замовленому таксі? Ні? То ми не встигнемо, адже я не можу швидко ходити".

Ми вийшли на вулицю. Стояло тепле, сонячне, зелене надвечір'я. Через кілька хвилин поряд із нами зупинилася легкова машина, з якої вийшли кілька хлопців та дівчат. Водій погодився підвезти нас до філармонії. Почувши, що ми розмовляємо між собою українською мовою, теж заговорив з нами українською і видно було, що він симпатизує своїм пасажиром. Борис Дмитрович сказав, що це, мабуть, його останні відвідини концерту. По дорозі він розповідав, як учора пішов на базар купити банани Ганні Антонівні і, повертаючись звідти, вдруге впав, знепритомнівши, в скверіку, напроти прокуратури. Покупки його розкотилися. Підбігла якась жінка, підняла його, поклала з допомогою проходжого робітника на лаву, почала чимось обмахувати. Робітник побіг викликати швидку допомогу. Зібрали покупки і примостили біля нього. Лікарі, приїхавши, хотіли забрати його до лікарні, але він запротестував ("Як же мені лягати туди, коли завтра йти на концерт? Кінець все одно близько, скільки не рятуйся від нього в лікарні. Краще поспішити взяти від життя ті радощі, які воно ще може мені дати. Та й до Ганни Антонівни післязавтра треба йти"). Тому вони відвезли його додому і, зробивши якесь вливання, поїхали, наказавши лежати. Він поспав кілька годин, і йому стало краще. І ось сьогодні він їде на концерт...

Водій категорично відмовився взяти гроші. Ми вийшли, побажавши йому всього найкращого.

Філармонія, — це улюблене моє "біле царство", "біла казка" з сяючими люстрами в білоколонному затишно-урочистому залі, з старовинними витонченими чавунними колонами і граціозними металевими візерунчастими воротами в фойє, — здалася мені в присутності Бориса Дмитровича ще якоюсь іншою. Він розказав, що за царату це був зал "купеческого собрания". За Директорії тут ступали Петлюра й Винниченко. Ось у ці двері Петлюра вийшов із залу на балкон, коли почалася канонада...

Ми сіли на свої місця у восьмому ряду. До початку концерта лишався ще час. Борис Дмитрович почав розповідати, як одна хіромантка, що заїхала в Охтирку, коли йому було 17 років, напророкувала, що він помре в 33 роки. Це не здійснилося, тому він не вірить ворожкам. Правда, Ляля пророчить йому, що справа з його книгою неодмінно вигорить, а вона каже, що вона ворожка. Сказав іще, що йому дуже не хотілося б іти на побачення з керівництвом Спілки письменників, якщо покличуть, бо наступного тижня Загребельний повертається з відпустки. Не впевнений, як з ними слід було б розмовляти. І нема з ким порадитись. По аналогії згадав історію з Кондуфором. То було після того, як у "Дніпрі" закінчили друкувати його повість "За ширмою" і мали надрукувати її в видавництві "Радянський письменник". Було багато схвальних відгуків. Листи писали різні люди — і до журналу, і йому особисто. Проте в "Літературній Україні" в оглядовій статті "До нової назви" Дмитро Павличко зачепив його: натякав там на те, що хто зна, кого Антоненко-Давидович вивів під хворою матір'ю — чи не Україну, а під собакою — чи не націоналістів, яких мати-Україна любить. У журналі "Дніпро" дали підбірку відгуків на повість на двох сторінках: усі схвальні, і один — Павличка (на пропозицію Бориса Дмитровича, для об'єктивності) — негативний. Незабаром Павличко поїхав у складі української делегації на асамблею ООН і там дізнався, що в Чикаго, в газеті Мирослава Січинського "Свобода" говориться про повість Антоненка-Давидовича "За ширмою", про той огляд листів, і називають його, Павличка, "відомим сталінським гльорифікатором". Повернувся Павличко злий, хоч і торжествував: "Я мав рацію, бо за кордоном Антоненка-Давидовича хвалять". Ну і, звичайно, Борис Дмитрович під величезним секретом довідується від Дімарова, що друкування повісті окремою книгою у видавництві "Радянський письменник" припинено, і що заборонив Кондуфор. Один поет порадив йому, як розмовляти з Кондуфором: "Припугни, что дашь знать в Москву о некоторых известных тебе происхождения его". Борис Дмитрович, прийшовши на прийом до Кондуфора, заявив: "Якийсь дурень припинив друкування моєї книги. Розберіться, чия це ініціатива, поки я не поїхав ще в Москву вяснити,

в чому справа". Той кисло пробурчав, що розбереться. А через три дні друкування книги було відновлено...

Оркестр заграв "Святову увертюру" Шостаковича. Борис Дмитрович прокоментував: "Много шума из ничего". Потім ішла камерна симфонія № 2 Євгена Станковича. Ми вперше чули її. Дивовижна, несподівана музика викликала якісь фантастично-містичні образи: дике поле, вітер гне ковилу, місяць часом проглядає з-за розірваних хмар, а потім — десь далеко тихо калатає дзвін у сільській церковці, тополя біля хати край села, чорти виглядають з річки. Це в мене. А в Бориса Дмитровича — ніяких образів: він думав про інше. Далі — четверта симфонія Валентина Сільвестрова. Тут уже в мене ніяких образів, тільки хотілося спати. Борис Дмитрович сказав: "Непогано, тільки тихо й довго".

У другому відділі вийшла Лідія Забіляста — тоненька, струнка, з молодими зворушливими руками... Ясно-червонясте плаття, легке, прозоре, з блискітками. Обличчя вилицювате — не красуня, зачіска простенька. Її зустріли гарячими довгими оплесками. Кияни дякували киянці за перемогу на конкурсі Чайковського. Вона мала проспівати на цьому концерті арію Тетяни з "Євгенія Онєгіна", арію Мімі з "Богеми" і каватину Леонори з "Трубадура". Як заспівала — все відступило, зникло, крім її голосу. Згадувалося, як почувли її вперше кілька років тому на одному з концертів хору імені Лятошинського, який за тематикою творів (вперше почали виконувати, наприклад, Бортнянського і Березовського) і красою виконання ставав кращим з київських хорів. Забіляста — ми вперше почувли тоді це прізвище — виділялася з-поміж усіх своїм голосом. Недаремно після концерту, коли всі довго, з жаром ляпали в долоні і не хотіли розходитися, Віктор Іконник, керівник хору, підійшов до неї, обняв і поцілував у щічку. Вона зашарілася, засоромилась. Дізналися потім про неї, що вона з бідної багатодітної родини, зростала тільки силою свого таланту, працьовитості. Дочка селянки — вчилася й співала в Ла Скала. Перемога на конкурсі заслужена... Коли їй аплодували, вона широко посміхалася й радісно ішла — дуже гарна — назустріч тим, хто ніс їй квіти. Виходила кланятися з гідністю й щасливо.

Борис Дмитрович тримався на концерті добре: не дуже кашляв. Коли поверталися додому, попали в одне таксі з музикантами з цього оркестру. На моє зауваження відносно симфонії Сільвестрова, один з них — чорнявий, бородатий молодик стримано натякнув на те, що треба мати певний інтелектуальний рівень, щоб зрозуміти цього композитора. На моє заперечення, що справжній талант впливає на всякий рівень — просто біжать мурашки по спині, без усяких роздумів, наприклад, як тоді, коли Ніна Матвієнко співає "Ой глибокий колодязю, золоті ключі", — він хотів

щось відповісти, але втрутилася його колега, мила інтелігентна молода жінка. Вона почала розповідати про Станковича, як вони працювали над програмою "Коли цвіте папороть", як зацікавилися цією програмою учасники хору й інші, як виступали з концертом на сцені Палацу культури "Україна" в справжніх національних костюмах, що їм дали робітники музею, просто неба в Пирогові, як повторювали потім той концерт у філармонії. Розмова зав'язувалась цікава, але ось і "будинок письменників". Борис Дмитрович не відпускає мене відразу додому, і ми починаємо вечеряти, щоб "була повна програма розваг", як він каже. Додому біжу опівночі.

13 вересня 1982 року. Борис Дмитрович потелефонував, попросив зайти до нього пообідати. При зустрічі сказав, що для нього настають дуже тяжкі дні: в середу має початися суд над Євгеном, а також наближається можлива розмова в Спілці письменників — вирішення долі його останнього дитяти: книги. І ще одну річ сказав: що він хоче покінчити з собою, бо дуже тяжко йому жити (але не вирішив ще, як це краще зробити) і щоб наостанку цим знаком протесту послужити своєму народові. На моє прохання не робити цього, а краще довше жити на благо людям, він сказав зрештою: "Спробую, але моє серце вже не вміщає людських страждань і болю. Життя міцно тримає мене в своїх лабетах і стискує їх дедалі дужче..."

14 вересня 1982 року. Знову обід у Бориса Дмитровича. Знову той же настрій у нього, ті ж слова. Серце розривається, сумно.

А після обіду ще один його дзвінок — радісний. Виявляється, Загребельний йому шойно подзвонив і сказав, що його заява відносно відібраної в нього роботи про Тичину їх цілком задовольнила і що його книга буде друкуватися — це вже цілком певно. Мені було радісно за Бориса Дмитровича, але тим часом згадувались слова Валерія Марченка: "Пише заяву-пояснення. Там він кланяється їм, вибачається. Даремно це робить, нічого з цього не вийде. Після тої заяви будуть намагатися змусити його виступити в пресі з відреченням від своїх поглядів. Навіть коли пообіцяють, що книгу друкуватимуть, — все одно тягтимуть резину, переноситимуть з плану одного року в план іншого, поки він не помре. Так що краще він ту заяву хай не пише — даремно тільки зганьбить свою сиву голову на старості літ. Не стройте самі ілюзій і йому це перекажіть".

Увечері Борис Дмитрович дав мені прочитати ту заяву, сказавши спершу, що це, звісно, певна капітуляція, але це найбільше, що він може зробити, не пішовши проти власної совісті. Просив

сказати, чи збережена гідність, найбільше про це турбуючись. Після читання мені довелося сказати, що кінцівка непогана, але всередині мене наче щось муляє. Та все одно — заява вже послана. Він сидів зажурений. На мою спробу втішити його, сказавши, що я не маю права судити його, бо за мою спиною не стоїть таке життя, як у нього, відповів: "Маєте". Знову моя спроба заспокоїти його: "Ви вважали, що так можна зробити? Ну й добре. Вам видніше, як вчинити". Він сумно сказав: "Мені так хотілося, щоб народилося останнє моє дитя, щоб після мене ще щось лишилось людям. Надія додала мені бажання жити, працювати".

■ Відносно критичних спогадів Бориса Дмитровича про Тичину, що вилилися в статтю, були різні думки, часом діаметрально протилежні. Михайлина, сміючись, сказала йому: "Я ж вам казала, що не дуже добре про Тичину написано, на рівні анекдоту. Насправді Тичина — це дуже складне явище і попри все — геніальне. А тоді всі Сталіна хвалили, чого ви тільки до Тичини маєте претензії?.. То Ви мені не вірили, а коли Вам про це сказали Загребельний та інші, їм повірили й розкаюєтесь, що написали «щось гірше за критичну статтю»".

Валерій Марченко категорично заявив: "Стаття сильна, чітка. А кінцівка — після того, як забрали статтю під час обшуку і він її переробив, — не годиться: там він перед ними вибачається — шукає, називається, об'єктивності".

Мені здається, що має рацію Михася, — все це складніше, з Тичиною.

19 вересня 1982 року. Увечері приходить до мене стривожена і втомлена Оля Стокотельна. Каже, що тільки що телефонував їй Борис Дмитрович, просив приїхати до нього, забравши по дорозі й мене, а голос у нього дуже розстроєний, аж тремтить. Приїхали. Він вибачився, що потурбував так пізно, і почав розповідати: "Життя моє завжди складається так, що тільки блисне мені промінь надії, то відразу навалиться щось іще гірше... Я вже давно зрозумів, що мій син виростає негідником, але такої глибини морального розтління все ж не чекав. Ви знаєте, що в середу почався суд над Євгеном. Я був перший день, другий — не був. На третій день поїхав, але дівчата-секретарки сказали, що сьогодні нічого не буде, бо прокурор хворий. Навіщо вони мене обманули? Бо такі вирок у цей день зачитували. Мені про все розповіла Ярина. Мій син мене зрадив: він сказав у своєму останньому слові, що перший раз і другий його посадили правильно, а тепер він ні в чому не винен. В усьому винен я, його

батько, з "моїми націоналістичними ідеями та націоналістичним оточенням". Він називав прізвища людей, що до мене приходили, в тому числі й ваші. Казав, що тут постійно слухають вороже радіо, що ті гроші, тисячу доларів, які знайшли в нього при арешті, дала йому пані Галина Пісецька, яка часом приїздить з-за кордону до його батька, як туристка (а насправді він, мабуть, назбирав їх, займаючись фарцовкою). Казав ще й таке: що я був причиною нервового захворювання і паралічу його матері. Ганна Антонівна плакала, почувши це від Ярини: «Як він міг сказати таке на батька?! Краше відсидів би зайвих два роки...» (Йому дали чотири роки, хоч за тою статтею дають до шести. Суддя ще й втішав його, що відпустять раніше, якщо буде старатися.) Поговорювали, що на суді був присутній кореспондент. Якщо десь з'явиться стаття, — значить, справу з друкуванням моєї книги остаточно закрийть».

"Ну що ж — резюмувала Оля, — значить, слід чекати ще одних зборів на роботі. Не вперше". Відносно Євгена ми прийшли до однакової думки, що його поведінка може бути результатом як самостійного рішення, так і деякої роботи, проведеної з ним певними органами. Борис Дмитрович сказав, що йому важко жити з усвідомленням того, що він породив такого вирока, який зрадив не тільки його, а й інших людей, що він, Б. Д., не має права жити. Як накинулася тут на нього Оля: і дурниці він каже, і слабкодухий, і егоїст! Мене раптом розібрав якийсь нервовий сміх: "Так, Олю, давай ріж правду-матку, якщо мої слізні прохання не допомагають"... Потім Б. Д. попросив нас передати якомось пані Галині, а Оля щоб подзвонила братові, буквально таке: "Ви підносите на шит сина Антоненка-Давидовича як політичного, а він справжнісінький кримінальний злочинець, який зрадив усіх, кого знав. Це виродок, морально розтлінна людина".

Б[орис] Д[митрович] сказав, що якщо нас кудись викличуть і питатимуть про нього, то щоб казали приблизно таке: "Ми ходили до Бориса Дмитровича тому, що це справжня історична енциклопедія. Тільки від нього можна було дізнатися про деякі сторінки історії українського народу. І ми ніяк не могли повірити, що можна було засудити за тероризм таку гуманну людину, як Борис Дмитрович. Запам'ятасте?". "Запам'ятаємо".

Борис Дмитрович знову почав про Євгена: він повинен був виговоритися, щоб йому стало легше... Розказував, як йому в КДБ якомось показали заяву, писану рукою його сина (він упізнав почерк), в якій той писав дещо про батька. Борис Дмитрович, звісно, запитав Євгена про ту заяву. Син відмовлявся від усього, але й не хотів піти до КДБ, щоб спростувати ту заяву, сказав, що піде туди тільки тоді, коли його покличуть. Борис Дмитрович так і

лишився при думці, що Євген таки писав ту "бомагу".

Він згадував, як узимку, коли він лежав у Кондрацького, а той боровся за його життя і переміг (Ганна Антонівна тим часом лежала вдома розбита паралічем), Євген ніде не працював, бо взяв довідку, що доглядає хворих батьків, і жив у них із своєю коханкою Леною. Удвох із нею вони рилися в паперах і дивувалися, що в нього так мало грошей. Трохи раніше він тиснув на батька, щоб той продав словник Брокгауза і Ефрона своїй доньці Ярині за спекулянтську ціну — 1500 крб. (це йому не вдалося), тиснув також на матір, щоб вона негайно переписала на нього гроші з книжки (як не дивно, але це також не вдалося). Працювати не звик змалку. Єдиний подвиг, на який виявився здатний, — вивчив у "заклученні" англійську мову для того, щоб спілкуватися з іноземцями у справах фарцовки. Зовнішність у нього приємна, мова українська, тому враження справляє, коли захоче, приємне. Так зачарував пані Галину, що вона його весь час у листах захищає... У лютому, коли батько мав повернутися з лікарні, він вибрався до коханки, тицьнувши матері на прощання дулю під ніс. У квітні він раптом прийшов додому. Батько, добре знаючи його, зрозумів, що той прийшов не матір провідати, а сподівався, що хворі батьки йому щось подарують, бо незабаром день його народження. Однак він переміг себе і заговорив до сина, але той закопив губу: "Я з тобою не балакаю"...

Борис Дмитрович журився і все повторював: "Із серця мені удалося його викинути, а з пам'яті викинути не можу". Ми заспокоїли його, як могли, і пішли додому. Не могли ми не думати про Євгена так, як сам Борис Дмитрович думав про Юрія Коцюбинського: "Негідний син великого батька"...

25 жовтня 1982 року. Сьогодні ми з Борисом Дмитровичем ходили на вечір в Українському республіканському Будинку літераторів — на зустріч з народними співцями та кобзарями України. Йому прислали запрошення з Спілки письменників, а він запросив мене. Ми запізнювалися, бо вечір починався не о пів на восьму вечора, як завжди, а о пів на сьому. Після роботи в мене було в запасі всього півгодини, а Борис Дмитрович так повільно йшов. Коридор уже був повністю забитий, і коли ми протиснулися до невеликого залу, то побачили, що й він переповнений. На моє розпачливе німе благання підвівся русявий хлопець у четвертому ряду, потиснув ще й свого товариша і ми подалися радо сідати. Іван Немирович, що головував на цьому вечорі і вже про щось говорив, замовк і зробив запрошувальний жест. У повній тиші ми вмостилися на стільцях, Борис Дмитрович голосно (бо недочував і тому не дооцінив силу звуку) запитав: "У мене волосся не стирчить?"

Дехто запосміхався. Немирович повів вечір далі. Мабуть, і завдяки йому цей вечір став і справжнім святом української творчості, і одночасно дружньою розмовою, зустріччю однодумців, бо тут панувала атмосфера взаєморозуміння. Він не тільки цікаво розповідав, а й сам грав на бандурі. На початку вечора ми слухали Георгія Кириловича Ткаченка — найстаршого народного бандуриста, вчителя багатьох, маленьку на зріст і худеньку велику людину. Він співав думу 14-го сторіччя. На жаль, голос його був уже настільки слабким, що ми майже нічого не чули. Потім співали і молоді, і старі бандуристи, і дуже відомі, і не дуже, і з Києва, і з села, і сліпі, й зрячі. Виступали Андрій Бобир, Смен Гнилоквас, Володимир Войт, Федір Жарко, Віктор Лісовол, Генадій Нешотний, Василь Литвин, Володимир Перепелюк, Павло Супрун, Павло Чемерський, Олексій Чуприна. Вечір нам дуже сподобався.*

30 жовтня 1982 року. Я щойно з поминок. Поховали Ганну Антонівну. Губи мої ще відчують тяжкий холод її чола. Вона лежить у піску на Лісовому кладовищі. Там між соснами літають чорні ворони і сідають на пам'ятники. Вона лежить у домовині така маленька й висохла — страдниця, яка так тяжко мучилась і мучила тих, хто був найближче — Бориса Дмитровича і Ярину. Як вона хотіла вмерти... Після паралічу, який розбив її, то була її єдина надія. Повторний інсульт допоміг їй здійснити те, до чого вона прагнула. І ось лишився тільки спогад про те, як я вожу Ганну Антонівну по кімнатах, щоб вона знову привчалася ходити; піднімаю її з ліжка, а потім вкладаю в нього, підіткнувши ковдру; запалюю цигарку і вкладаю їй в руку — остання її насолода в цьому світі.

Поминки не пройшли тихо-мирно. Трагедія її життя не могла не вилитися в раптовій короткій, але гострій сутичці між сестрою рідного батька Ярини з Старого Самбора, яка й почала її, та Яриною і тими, хто стояв за нею, знаючи всі обставини складного життя цієї сім'ї. Видніше тут стало, хто чого вартий. І відчутно, що життя таки буває, як його не проклинай. А поки вони зійшлися на герць, представники Святошинського інтернату для психічно хворих і престарілих, де скінчилися дні Ганни Антонівни, які проводжали її на цвинтар, тим часом швиденько закушували, вишуквали на столі то огірок, то ковбаску. Борис Дмитрович, сказавши спочатку слово про Ганну Антонівну, потім сидів відсторонений, не втручаючись в розмови, але не зігнутий, а хоч зовсім сивий, та прямий. Євген Васильович мимоволі замилювався ним і сказав мені: "Гляньте, який він гарний, — сивий дуб..."

Пізніше Борис Дмитрович сказав мені: "Не думав я, що Ганна

* Це був останній концерт на який він [Антоненко Давидович] ходив.

підє раніше від мене з життя, і мене не раз мучила думка: на кого я покину її, нещасну каліку, майже без освіти і спеціальності, але, на жаль, тепер цей клопіт від мене відпадає. Лишається тільки думати, на кого залишити мою господу, щоб у ній залишився дух Антоненка-Давидовича...”.

■ Борис Дмитрович Антоненко-Давидович помер у розквіті весни і в розквіті дня — 9 травня, близько 11 години ранку [1984 р.].. Я не буду говорити про те, як це було мною пережито...

Дев'ятого, десятого, одинадцятого травня приходили до нього прощатися люди. Дзвонили й приїжджали з інших міст.

Свічки, квіти, барвінок. Хрест у терновому вінку над його головою. Тихо звучать з магніфона його улюблені пісні. Чути "Вічний революціонер", "Чуєш, брате мій" та інші.

Іван Світличний приїхав прощатися. Схилив свою покалічену голову. Скульптор Довгань зробив посмертну маску.

Виніс тіла було призначено на 11 травня, 3-тю год. дня. Вінків і людей було багато. І, звісно, були не тільки друзі. Його боялися й мертвого.

Прийшла Михайлина і поклала чорно-фіолетові тюльпани на схрещені воскові пальці. "Сивий голуб, останній лицар..."

Кілька найближчих йому людей під магніфон тихо заспівали на прощання "Вічний революціонер" — для себе і для нього. Щоб живий голос прозвучав.

Прийшли представники Спілки письменників України — члени комісії з організації похорон — із своїми вінками.

Борис Дмитрович рушив у свою останню путь.

Розпорядниками похорону була створена штучна метушня з вінками, в наслідок чого в двох автобусах помістилося доволі люду. По дорозі на лісове кладовище автобуси зупинилися біля будинку на вулиці Леніна, де багато років прожив він із Ганною Антонівною. І ось він на кладовищі знову поруч із нею, як у довгому своєму житті.

На траурному мітингу виступали з папірцями офіційні представники. Зміст їхніх промов зводився до того, що про покійника говорять або добре, або нічого. Перераховували його твори (надруковані), відзначили його вклад у боротьбу за чистоту мови, у стилістику. Один з промовців працював разом із Борисом Дмитровичем у "Дніпрі", коли той був літредактором, і сказав, що Антоненко-Давидович був скромною людиною, не ображався на зауваження редакторів, молодших за віком від нього, і враховував їх. Одне слово, прозора суть офіційних промов про опального письменника була така: Антоненко-Давидович був так собі — нічого

особливого, але ми настільки великодушні, що нічого поганого не скажемо. Інакомислячі у відповідь на промови презирливо мовчали, думаючи про покійника своє. В тому числі й таке: "Хай би Борис Дмитрович був до нас великодушним по високому рахунку, бо він звичайно завжди прощав нас, недостойних. Хай просить те, що йому сьогодні влаштували..."

День був сірий, плакучий. Накрапав дощ, і Огульчанський, а потім і Пронюк тримали парасольку над Борисом Дмитровичем. Оркестр безперервно грав — дехто, мабуть, боявся, щоб не заспівали ще раз "Вічний революціонер". І взагалі, "как бы чего не вышло". Тут не співали, бо співаків сильних не було серед нас, а пісня така, і ситуація теж, що фальшивити не можна.

Різкий стукіт молотка. Домовина спускається. Чорні тюльпани пішли з ним у могилу.

Поховали, повернулись на вулицю Горького. Сіли за поминальний стіл: з одного боку — похоронна комісія, з другого — друзі і однодумці. Тільки якось так вийшло, що Євген Сверстюк сидів між двома членами комісії. Сидів незворушний і відсторонений. Всі ці три дні він ходив страшенно мовчазний, стриманий, ще більше змарнілий, але завжди виявлявся поруч, коли треба було щось зробити, допомогти. Помічників у траурних клопотах у родичів було багато, а він був серед перших. Першим з'явився на сумний клич, помагав обмивати покійника, допомагав також знімати помертву маску. І зараз, мабуть, затримався через якісь клопоти.

Підвівся з поминальним тостом Осадчук. Сказав іще раз те саме невизразне, що й на кладовищі. Ми думали собі: "Така честь для нього — бути головою комісії з похорон Антоненка-Давидовича. Мабуть, найбільша в його житті... Невідомо тільки, за що вона йому випала".

А потім... Потім стався вибух гарячої любові до Бориса Дмитровича, бо заговорили про нього його друзі.

Встав Сіренко, поет із Дніпропетровська. Дуже емоційно він розповів про першу зустріч з улюбленим письменником, про те, що завжди можна було знайти притулок душі, приїхавши в Київ і прийшовши до нього. Він радий був почути від Бориса Дмитровича, що той знаходить у нього якусь схожість із Василем Симоненком. Сказав, що для нього найрідніші люди — Антоненко-Давидович і Батько. Відзначив, що Борис Дмитрович був інтернаціоналістом, любив і поважав велику російську літературу, і коли серед присутніх були росіяни, то завжди принципово говорив російською мовою. Знав і німецьку мову.

Юрій Огульчанський говорив стримано і суворо навіть: "Ми провели сьогодні в останній путь ровесника віку, одного з могікан української літератури. Дуже інтелігентну людину. Багатство, яке

він ніс із собою, не повинно бути втрачене. Його твори, думки, почуття не повинні залишитися за ширмою. Мені здається, пора подумати про те, щоб видати хоча б однотомник його творів... Він був не тільки інтернаціоналістом, як тут уже казали, а й мав одну сильну національну рису: умів бачити в страшному смішне і не боявся сміятися з нього. Силу духу проніс через усе життя. Був оптимістом, вірив у перемогу добра над злом. За те, щоб його книги жили серед людей!"

Коли він скінчив, з одного кінця столу його гаряче підтримали: "Вірно!", "Ви добре сказали...", "Дякуємо вам!"

Юрій Михайлович Вареник сказав коротко: "Спілкуватися з ним — це щастя. Я мав це щастя сорок років, бо знайомий з Борисом ще з табору. І він таке щастя щедро дарував людям, бо мав велике серце. Міг поговорити з кожним і зрозуміти кожного, бо був толерантною людиною, хоч одночасно й послідовною і несхитною".

Піднявся Євген Сверстюк і заговорив задумано: "Борис Дмитрович згасав повільно, і картина побутового його згасання трохи віддалила від нас велич його постаті. Але з плином часу значення його все зростатиме. Мабуть, він не був великим письменником, проте він був справжнім письменником, бо його душа відгукувалася завжди на болі народу. Він усе пропускав через своє серце. Я не можу уявити собі, щоб Борис Дмитрович міг коли-небудь сказати слово неправди. За справжність! За людське сумління, яке для нас уособлював Борис Дмитрович".

Ярина Голуб, рідна донька Антоненка-Давидовича, яка приїхала на похорон із Москви, говорила про батька українською мовою: "Життя розвело нас у різні боки, і коли ми зустрілися знову, я сказала йому: я втратила Київ, Україну, і тепер моє життя заповнене російською літературою, стилем Єсеніна. Він сказав: Я радий, що в тебе є ідея (При цих словах Лариса Скорик мовчки заплакала) ... Я працюю разом з Дітмаром Ельяшевичем Розенталем, відомим стилістом російської мови. Він знає багато мов, у тому числі й українську. Прочитав батькову книжку *Як ми говоримо* і сказав: прекрасний стиліст української мови! Я ще не бачив, щоб про стиль було так цікаво написано".

Всім сподобався виступ доньки-росіянки. Надія Дмитрівна, вчителька української мови, що заміняла якийсь час матір Ярині-киянці, запропонувала тост за дітей Антоненка-Давидовича: обох Ярин і Бориса — і за інших дітей — його твори; побажала їм шасливого життя. Лікарка Доценко підтримала її: "Скільки зробила для Бориса Дмитровича оця худенька дівчинка! Як вони з Борисом боролися за його життя! Діставали найдорожчі, найдефіцитніші ліки. Ми думали, що він доживе до свого 85-ліття. Але раптом йому погіршало..."

Схвильовано заговорив Борис Тимошенко: "Я теж хотів би сказати кілька слів про Бориса Дмитровича. Мене завжди вражав його найбільший талант — любов: любов чужих людей до нього, любов моєї дружини до нього, нерідного батька, його любов до безлічі людей, здатність любити до глибокої старості. Все пропускав він через своє шире серце. Може й помилявся в чомусь, але ніколи не кривив душею. Неміч старості, хворобу ніс достойно, не нив, намагався не обтяжувати людей. Коли гірше себе почував, вибачався: "Я вам іншим разом приділю увагу, а зараз трохи спочину". Був інтелігентом високого гатунку. І помер легко, без мук. Душа відлетіла тихо, у світлий час. Не те, що коли відьми помирають, як в народі кажуть, то треба дах пробивати, щоб вона з тріском вилетіла... А як він оживав, коли до нього приходили люди, його друзі! Ми вдячні Михайлині, Любі, Лялі, Сашкові, Олі й багатьом іншим, що приходили, зігріли його останній час своїм теплом. Дякуємо медикам, які боролись за його життя... Яка це була людина! Людина історії!.."

Були це поминальні тости, в яких слова ішли від серця, і ті слова були — правда. Наче свіжий вітер віяв над столом, і легше стало дихати. Ніби трохи відступило те неясне відчуття вини, з яким ті, хто лишається ще на землі, проводжають тих, хто вже пішов назавжди.

Офіційні представники зачудовано слухали. Потім один із них опам'ятався, встав і сказав щось приблизно на тему: "Товариші, давайте не будемо спекулювати..." Підвівся й Осадчук, начебто трохи збентежений: "Нам уже пора йти, ми ж не на весілля зібралися... Ви всі тут так говорили про покійного... Може, й так — я його особисто не знав добре... Комісія по творчій спадщині Антоненка-Давидовича створена, вирішено надрукувати книгу його останніх оповідань..."

Поминальний обід закінчився швидко, хоча й панувало на ньому багатотостя. Представники кожної з двох протилежних сторін, що тут зібралися, думали про покійного по-різному: одні — поблажливо-милостиво, хоч і дещо насторожено, інші — глибоко схилилися перед ним. Але битви між сторонами не відбулося, бо вони якоюсь мірою ігнорували одна одну, вислуховували стримано. Точніше сказати, зовні були "соблюдены приличия". Але насправді внутрішня боротьба закінчилася перемогою друзів Антоненка-Давидовича, які віддали йому належне хоч якоюсь слабкою мірою.

■ Пройшов рік з тих пір, як пішов від нас Борис Дмитрович. Щось змінилося відчутно в Києві. Рідше збираються ті, хто злітався

на його вогник: не стало магніта, який притягував душі і уми, гуртував усіх навколо себе. Створився якоюсь мірою духовний вакуум. І в Спілці письменників атмосфера стала не та. То було сама тільки присутність Антоненка-Давидовича в Києві спричинялася до певної толерантності в стосунках, до якоїсь стриманості. Всі знали, що він не обмине увагою ніякої несправедливості, буде боротися з нею з притаманною йому інтелігентністю. Тепер цього стримувального фактора немає. Про книгу Антоненка-Давидовича мовчать, відмахуються від запитань. І ще одне: повернувся з тюрми його син. Його відпустили помирати. У нього виявився рак горла. Ходить по Києву, як бліда, кістлява тінь, спрямовуваний меркантильною дружиною, з претензіями: гроші, гроші.

Життєва трагедія Антоненка-Давидовича продовжується. Лабети долі стискають його прямого фізичного наслідника. Круг замикається. Трищать кістки, капає кров. З чим, зустріне свою смертну годину "негідний син великого батька"? Як кажуть, Бог простить...

■ А Борис Дмитрович живий, тільки живе в іншій субстанції. Пробачте мені, Борисе Дмитровичу, це пишне слово. Я дивлюся на Ваше фото — останнє, наскільки я знаю. У Ваших очах і посмішці відбивається Душа. Ви знову повторюєте те, що не раз казали на цьому світі: "Я вам ... з того світу серцем усміхнусь".

Ви поруч зі мною чи в мені, і незримо, непомітно присутній. А часом я їду туди, де Ви теж маєте бути. Лісове кладовище. Головна алея. Високий дерев'яний хрест, вирізьблений майстрами з Західної України і поставлений тут Яриною і Борисом, наче світиться зсередини янтарним блиском.

О, як мені жилось, і як мені страждалось...

Люди підходять: "Як гарно. Хто це?"

...А що таке життя? Чи те, що переждалось?

Чи все-таки життя — це те, що відбулось?

Знімається вітерець. Дужчає.

...Коли я помру,

прапорцем на дах мене поставте —

хай помаюрю.

Коли я помру...

ЗАЯВИ СТЕПАНА ХМАРИ

Генеральному Прокуровові СРСР від колишнього політв'язня Хмари Степана Ільїча, проживаючого: Львівська область, м. Червоноград, вул. 50-ліття СРСР, 32, 17

Заява

У березні цього року я звернувся до Вас з заявою в справі побиття О. Марченка в грудні 1983 р. в таборі ВС-389-35 лейтенантом Волковим. У заяві я докладно описав відомі мені деталі цього злочину і просив притягнути до кримінальної відповідальності лейтенанта Волкова і прапорщика Шеколдіна.

Йшлося про конкретні злочини конкретних осіб.

Мою заяву з Прокуратури СРСР переслали до Пермської облпрокуратури. Звідтіля я отримав відповідь такого змісту:

"Вашу заяву від 16 березня 1987 р. до Прокуратури СРСР розглянено.

Подані дані про незаконні дії адміністрації табору ВС-389- 35 щодо Марченка А.Т. були перевірені вже раніше і не потверджені.

Заст. начальника по нагляді за додержування законів у ВТУ — А.Н. Рябов."

Ось така цинічна, глузлива відповідь.

Що собою уявляє "перевірка" Пермської прокуратури про сваволі і злочинства в політтаборах на Уралі, мені добре відомо. Такі глузливі відповіді я отримував усі 6 років мого перебування в політичних таборах на Уралі.

В останні роки я неодноразово звертався до Вас, Генеральний Прокуроре, і просив не пересилати мої заяви до Пермської прокуратури тому, що Пермська прокуратура повністю приховує сваволі і злочини в політтаборах і таким чином заохочує адміністрацію таборів до нових злочинів.

Тепер, коли я звернувся до Вас з проханням притягнути до відповідальності лейтенанта Волкова за мерзотні злочини, Ви знову ігноруєте моє звернення і продовжуєте дотримуватися бюрократичних стандартів, які були раніше.

І раніше і тепер я просив призначити авторитетну комісію, складену з працівників Прокуратури СРСР, для розслідування справ у політтаборах.

Переклад з російської Н.І.

Крім мене є ще два свідки побиття А. Марченка — Валерій Сендеров і Іван Ковалев.

Як Вам відомо, А. Марченко загинув у Чистопольській тюрмі.

Ще 18 лютого 1987 р. я звернувся до Вас з проханням розглянути причини смерти А. Марченка і повідомити мене про висліди розслідування. Проте Ви дотепер відмовчуєтеся. А справа не про якийсь незначний випадок, а про смерть політв'язня.

Думаю, що між драматичними подіями грудня 1983 р. і трагічними — грудня 1986 р. є органічний зв'язок, результат якого — смерть А. Марченка.

Наполегливо вимагаю серйозно розслідувати причини смерти А. Марченка, а також притягнути до кримінальної відповідальності садиста лейтенанта Волкова і прапорщика Шеколдіна за побиття А. Марченка в грудні 1983 р.

Якщо й цього разу Ви збираєтеся відмовчатися або збутися стандартною бюрократичною відповіддю, то пам'ятайте, що я не заспокоюся так довго, як довго злочинці не будуть притягнені до відповідальності. Для мене це має принципове значення. Йдеться про злочин проти людяності.

28 червня 1987

С. Хмара

До Президії Верховної Ради СРСР від колишнього політв'язня Хмари Степана Іль'ча, проживаючого: Львівська область, м. Червоноград, вул. 50-ліття СРСР, 32, 17

Заява

15 лютого 1987 р. указом Президії Верховної Ради від 12 лютого 1987 р. мене звільнили з ув'язнення.

У довідці про звільнення написано, що мене помилувано. Проте я ніколи не звертався з проханням про помилування, хоч представники "компетентних органів" неодноразово робили мені такі пропозиції. Просити про помилування я не міг тому, що ніколи не визнав, не визнаю і не думаю визнати своєї вини, бо ніякого злочину я не вчинив.

Мене засудили в 1980 р. за статтю 62 КК УРСР (ст.70 КК РСФСР) до 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання за мої переконання і пов'язані з ними мої дії. Вони проте не були вчинками насильства, це були покладені на папір мої думки. І в них не було закликів до насильної дії. Тобто це була діяльність, яка в кожному цивілізованому суспільстві не кваліфікується як злочин.

Стаття 70 КК РСФСР і аналогічні їй статті в республіканських Карних Кодексах, а також інші статті, які передбачають переслідування за висловлені погляди і думки, з юридичного погляду — антиконституційні, а з морального — антигуманні.

Усіх в'язнів, засуджених за свої погляди і переконання, треба негайно і безумовно звільнити.

Це результат змін в СРСР у напрямі гуманних і цивілізованих відносин, чи причина лежить в якихсь інших, кон'юнктурних міркуваннях?

Я хотів би широко повірити, що в СРСР починається ера нового мислення і змін до кращого. Позитивною відповіддю на ці питання була б задовільна відповідь на мої вимоги. А я вимагаю реабілітації, як незаконно переслідуваний і матеріальної компенсації за нанесені мені моральні і фізичні шкоди.

Як бачите, вимоги дуже скромні. Я не керуюся почуттям помсти за нанесені мені великі моральні і фізичні шкоди. Я лише намагаюся привернути справедливість до мене і таких як я. Це, зокрема, було б доказом, що існують намагання привернути справедливість для мого українського народу, оборона прав якого була змістом моєї діяльності.

Тепер навіть у періодичній пресі чимало пишуть про великі кривди заподіяні українській мові, культурі, історії, екології, морально-духовному становищу українського народу (та не тільки українському) в роки, які тепер називають "періодом застою".

Та і Чорнобильська трагедія не стихійне нещастя. Це наслідок аморальної соціально-політичної атмосфери тих років. В цей понурий період я був одним з тих, які вважали мовчанку злочином.

Розсудливість і здоровий глузд переконують, що всі ці люди, які віддали багато своїх сил і здоров'я, а багато з них й життя за перемогу справедливості, повинні бути не тільки звільнені, але й обов'язково реабілітовані. Тільки дотримуючись цих передумов можна буде оздоровити морально-духовну атмосферу в країні, без якої бажання вийти з кризи залишиться добрим наміром.

28 червня 1987

С. Хмара

СПРАВА ЮРІЯ БАДЗЯ ЯК БАРОМЕТР ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В СРСР

Процеси, що відбуваються в Радянському Союзі за нинішнього керівництва і відомі під назвами "гласність", "перебудова", "нове мислення", "демократизація", — ці процеси буває нелегко збагнути, бо вони суперечливі і непослідовні. Як писав в одному листі політичний засланець Юрій Бадзьо, вони виявляють "надто велику дисгармонію між деклараціями і реальною суспільно-політичною атмосферою".

Навіть якщо спостерігати заходи режиму лише в одній галузі — щодо звільнення політв'язнів, — побачимо таку саму свавільність і беззаконня, як і щодо їхнього ув'язнення: декого звільняли без жадного письмового клопотання з їхнього боку (А. Корягін, М. Горинь), а інших не звільнили й після написання відповідних заяв до Президії Верховної Ради СРСР про помилування (трое в'язнів табору особливого режиму на Уралі).

Що ж до загального духу перебудови і декларованого "нового мислення" — показово є ситуація, в якій опинився український філолог Юрій Бадзьо (1936 р. нар.). Ув'язнений у квітні 1979 р., Юрій Бадзьо дістав максимальний — 12-річний — вирок за ст. 62 ч. 1 КК УРСР ("антирадянська агітація і пропаганда") за те, що писав соціологічне дослідження "Право жити" — фактично за робочу чернетку незакінченого трактату про нерівноправне, залежне становище України в складі СРСР, про позбавлення українського народу історичної пам'яті, отже, минулого — через фальсифікацію історії, позбавлення його перспективи дальшого розвитку, тобто майбутнього — через русифікаторську політику злиття націй. Базуючися виключно на радянських джерелах, Ю. Бадзьо аргументовано показав причинність українського народу, кваліфікувавши сучасне його становище як стан облоги, блокадний стан.

Принципово обстоюючи право жити для себе і для свого народу, Ю. Бадзьо відмовився від пропозиції просити помилування заради звільнення і 15 червня ц. р. звернувся до нового керівництва в особі Генерального секретаря М. Горбачова з листом, де вказав, що всі проблеми, які він ставив у своєму дослідженні "Право жити" в 1970-их рр., залишаються актуальними й нині, наприкінці 1980-их.

Які наслідки має принциповість Юрія Бадзя для нього і для його родини, бачимо з поданих нижче документів. Закордонне Представництво Української Гельсінкської групи пропонує три листи у справі Юрія Бадзя: його лист до Миколи Руденка з приводу звільнення політв'язнів; лист Бадзьової дружини Світлани Кириченко невідомому адресатові з описом їхнього життя на засланні, стану здоров'я і умов праці чоловіка, а також із детальним описом "сатанинського спектаклю", влаштованого навколо

Матеріал отримано з України. — Ред.

відпустки Юрія Бадзя; звернення Ю. Бадзя "Кожному, хто здатен почути голос людської біди".

Крім того, подаємо деякі пояснення Світлани Кириченко до тексту листа М. Руденкові. Примітки в листі в дужках — теж С. Кириченко. Світлана Кириченко добровільно відбуває заслання разом з чоловіком. Їхня адреса: 678720, ЯАССР, Томпонский р-н, пос. Хандыга, пошта, до востребования, Бадзе Георгию Васильевичу, Кириченко Светлане Тихоновне.

Докладніші інформації про Юрія Бадзя, а також українськомовне видання його відкритого листа до ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР з тезами дослідження "Право жити" можна дістати, звернувшись до Закардонного представництва Української Гельсінкської групи.

Надія Світлична

Сибір, 12. 07. 1987

Дорогі наші!*

Дякую, дякуємо за листи й фотокартку. Не сприйміть, будь-ласка, моє мовчання досі як навмисне. Гадали, що вже не застанемо Вас там, та й час для розмови мені завжди треба знайти, а це не так легко.

Вітаємо Вас із звільненням. Кажу цілком широко, хоч Ваша, Микола Даниловичу, січнева (чи лютнева?) відповідь і потішила була мене — як вияв громадянської відповідальності. Проте й друга не розчарувала. Раз такий Ваш вибір. Уважаю, що ви обоє витримали випробування часом, і я зрадів і радію Вашому новому становищу. Січнево-лютнева ситуація (для Вас власне березнева, як я розумію внутрішню логіку Вашого, Микола Даниловичу, чи суспільного часу), — вже новий шабель, який не вимагав від Вас відступу (якщо обставини й пропонували поступ).

Отже, доки мова йде про Ваш власний вибір, я не даю собі права дорікнути Вам: по-моєму, це не той рівень громадянської відповідальності, коли можна вимагати її як морального обов'язку. Однак Ви узагальнюєте, називаючи протилежний вибір примхою. Це вже щось серйозніше: нав'язування іншим свого вибору, позбавлення їх права поводитися інакше (морального права, ясна річ).

Умови, запропоновані нам (кагебістами у січні-лютому: що і як писати в заявах до ПВР — С. К.),¹ були дуже суворі. Щодо себе,

* Пояснення до листа на стор 5.

можу навіть сказати, що на них, урешті-решт, не занадто й орієнтувалось. І все-таки об'єктивно історична ціна компромісу була висока: хто кого реабілітує. Влада, проголосивши такий крутий поворот у своїй політиці і зробивши реальний крок у новому напрямку (гласність — така, яку маємо, — це вже реальність, нова, краща реальність), не знайшла за можливе відновити справедливість щодо нас. Ми, погодившись на запропонований нам вихід із становища, тим самим погоджувались і з колишнім її ставленням до нас, з офіційним поглядом (до того ж, і з теперішнім! Він ні в чому не змінився!) на нашу громадську поведінку. Тобто об'єктивно виправдовували застосовані до нас репресії. Тобто схвалювали і стверджували консервативну інерцію в політиці нового керівництва, підтримували консервативні сили чи елементи. Розмови про консерваторів і поступовців — туман і омана, самоомана. Якщо справді дехто погоджувався (виходить більшість? Я говорю про членів Політбюро — тільки вони вирішували нашу долю) лише на такий куций захід, прийняття його нами якраз і послужило їм підтримкою, зміцнило їхні позиції загалом. Якби навіть сам Горбачов не став іти на більше, схвальна йому відповідь зміцнювала б Горбачова-консерватора і послаблювала б Горбачова-реформатора, того Горбачова, який, гадаю, уже став символом прогресивних змін у радянському суспільстві в надії на незворотність проголошеного владою курсу.

Звичайно, це логіка історичного погляду — не політичного побуту і тим паче не приватної доцільності. Серед знаних мені людей, що опинилися перед "січнем-лютим", такого зору я чекав тільки від однієї людини — від Андрія Сахарова. Лише йому, дозволяю собі дорікнути, публічно висловлюю претензію. Уважаю, що він відкрив можливість консервативного підходу до проблеми, не витримавши випробуванням часом. Перебуваючи на особливому і особливо-сприятливому становищі з будь-якого погляду, Андрій Сахаров у відповідальному моменті (знову-таки — не лише не загрозливий, а й сприятливий) виявився не на висоті свого об'єктивного місця в суспільному процесі. Так повернувшись до Москви, він переступив через самого себе, зіграв гамівну, консервативну роль у політиці проголошених владою демократичних перетворень.

Ви кажете — досвідчений політик. У людей, позбавлених можливості практично впливати на становище, тим паче у в'язнів, реальна і реалістична суспільна політика одна — ідейна принциповість і моральна чистота, найперше — громадянська гідність. Якщо людина керується лише одним останнім, її поведінка вже має історичний сенс. Можливо, найвищий. Але передусім, із мого погляду, його останній вибір не був відповідальним. Він означав політичне самогубство, сходження зі сцени.

Якщо "прогресивні сили" потребуватимуть такої підтримки і не здатні забезпечити "діло" там, де достатньо одного розчерку їхнього пера (згоди членів Політбюро), то гріш їм ціна — їм і їхнім можливостям. Солідарна логіка означає ось що: погодьмося на невольність, бо вимога свободи... послабить прогрес! Так навіщо нам прогрес без свободи? І чи то прогрес?! Дехто дивиться ще "глибше": радить, як Ви пишете, Раю, про них, виявити більшу гнучкість, бо скоро й таке припиниться. Суворішого морального вироку важко собі винести! Мета — скористатися з моменту і вислизнути крізь щілину? Навіщо було город городити?

Однак я оптимістично дивлюся на становище. І не тільки на обставини, на об'єктивну логіку історичного розвитку, а й на людей, на нових партійних політиків, насамперед на М. Горбачова. Мені здається, що їхній інтелектуальний і моральний рівень до певної міри вже протистоїть стереотипам старого, і вони як політики не механічно пристосовуватимуться до середовища. У цьому можемо вбачати якусь надію. Лише якусь. Бо основне, вирішальне, від чого залежить наше майбутнє, — об'єктивні потреби суспільства, епохи. Тим ситуація цілком дозріла; вона зріла і драматична — і внутрішньо, і в міжнародному житті. Зрештою, нею й породжені "прогресивні сили". Сили, які й далі не стоятимуть над обставинами як щось заступче і самодостатнє. М. Горбачов публічно признається в тому, що в новій суспільній атмосфері, яка складається в нашій країні, змінюються й члени Політбюро, сам він також — таке признание робить йому велику честь.

Звичайно, мій оптимізм не гарантує і навіть не обіцяє мені звільнення — ні негайного, ні завтра, ні, може, й післязавтра. Він тільки означає думку про те, що історія — актуальна історія — розвивається в напрямку до моєї свободи, отже, є підстави сподіватися й дочасного звільнення. Проте я "багатію" ("дурень думкою..." — С. К.) свободою, їй — моя перша надія.

Нарешті, після цілорічного шукання тут вільного часу й вільної голови, я продовжив, як і мав намір, свої табірні виступи на самозахист: 15 червня послав заяву на ім'я М. Горбачова та Політбюро про власне громадянське становище — у загальносуспільному контексті моєї долі. Тобто знову порушую перед владою три питання:

1. загальноісторичний стан і становище нашого народу — необхідність комплексного державного розгляду проблеми (так ставив я питання у "Праві жити" — у праці, що визначила мою подальшу і теперішню громадянську долю);

2. звільнення та повна реабілітація всіх українських політв'язнів як перший крок на шляху до розв'язання проблеми;

3. моє власне громадянське становище (перегляд справи і реабілітація).

З цікавістю (більше з цікавістю, ніж з надією) чекаю на відповідь. Надаю їй, будь-якій — позитивній чи негативній — ще більшого значення. Тобто вважаю, що вона матиме об'єктивно немалу політичну вагу. Припускаю, що можлива і позитивна реакція, практично часткова — щодо власного становища. Січнево-лютнева офіційна ініціатива створює для цього процедурні умови. Вони дозволяють навіть зберегти честь "мундиру".

Мені дозволено поїхати у відпустку до мами. На жаль, Київ залишився навіть поза маршрутом. Написав заяву Міністрові внутрішніх справ Союзу на дозвіл їхати через Київ і зупинитись удома хоч на кілька днів. Самі квитки вже замовили — на 1-ше серпня. Повертатимусь на початку вересня.

Не дозволю собі вголос поміркувати перед Вами про Ваш намір емігрувати, але думаю про нього часто. Чи Ви все добре зважили? Крок надто відповідальний. Ми бажаємо Вам здоров'я і щасливого входження в нове життя — удома чи на чужині, на ваш вільний вибір. І, звичайно, плідної творчості і високих художніх здобутків Вам, Миколо Даниловичу! Думаю, що вона збагатила б нашу культурну атмосферу. Були б раді дізнатися, як складаються ваші справи. Обнімаємо сердечно — ваші

Юрко, Світлана.

Пояснення Світлани Кириченко до тексту листа Ю. Бадзя М. Руденкові

На початку березня я написала Руденкам листа про січнево-лютневу ситуацію в Юрка.¹ Микола Данилович відповів: "З нами відбувалося все те, що Ви пишете про себе, в тій самій послідовності, ми з ними розмовляли тією самою мовою, що й Ви, наче ми змовилися (...). Доля в нас однакова і рішення однакові".

А рівно через два тижні Микола Данилович написав другого листа: через 10 днів після отих слів вони з Раєю написали заяви до ПВР² із проханням звільнити — після розмови із подружжям Сахарових та детальної інформації з боку компетентних панів, М. Д. зрозумів: про якесь відхилення від Указу ПВР, так само, як і про його реакцію на наші вимоги, не може бути й мови. Сподіватися в найближчі роки досягнення чогось більшого немає підстав. Ідеться про можливості тих самих прогресивних сил (передусім М. Горбачова), які ви готові підтримувати. Проблем так багато, що примхи з нашого боку недоречні — саме вони, оці примхи, були б на користь консервативним елементам. З Вашою критикою А.

Сахарова не згоден — він добре орієнтується в балансах, компромісах, конфліктах, як і належить політикові широких масштабів. Його таких нагород позбавили, а він не бунтує й не згадує про це — перед тим, що відбувається в країні, це дріб'язок. У короткому листі все пояснити важко. Тут просто треба вірити (!). Ми свідомі того, що безглуздо марнувати роки на добровільне перебування в неволі, коли можна повернутися на Батьківщину.

Це останнє речення нагадало мені Бердників патетичний заклик у листі до пані Стефи:³ хай передасть своїм хлопцям, що час уже повертатися на Батьківщину і працювати на її благо, а не висиджувати по в'язницях.

На жаль, маємо поетів-фантазерів, але не мислителів.

1. Наприкінці січня — на початку лютого 1987 р. Ю. Бадзьові на заслання в Якутії власті пропонували писати заяву на помилування.

2. Президія Верховної Ради (в одержаній копії помилково — МВР).

3. Стефанія Петраш — дружина Петра Січка і мати Володимира та Василя Січків — правозахисників і колишніх політв'язнів.

Кожному, хто здатен почути голос людської біди*

Я не мав наміру використовувати свій приїзд на Україну, до мами, для якихось громадянських виступів. Мій світогляд, політична поведінка та емоційна реакція на обставини далекі від екстремізму й загостреного сприйняття ситуацій. Знав і стверджуюсь у сумному знанні про те, що сучасний світ, якщо говорити принциповою мовою історичних потреб і перспектив, сліпий і глухий до нашої української долі.

Однак, те, що тепер зробили зі мною, настільки морально, політично та юридично надзвичайне і, на мій погляд, вагоме, що мушу висловитися.

Мені було дозволено поїхати із заслання на час одномісячної відпустки в село Копинівці Закарпатської області до 82-річної матері, яка не бачила мене понад 8 років. Маршрутний лист у

* Автор звернення Юрій (Георгій) Бадзьо — колишній науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР, у квітні 1979 р. був ув'язнений із вироком 12 років (7 р. табору суворого режиму та 5 р. заслання) за недописане соціологічне дослідження "Право жити" про залежне становище України в складі СРСР.

Хандизи¹ виставили тільки до Києва, хоча зазначили, що мета поїздки — "побачитися з хворою мамою". На моє настійне прохання оформити маршрут до кінцевого пункту — до села Копинівці, інспектор міліції пояснила, що в Києві про все знають і видадуть мені додатковий маршрутний лист. Як я прилетів до Києва, Міністерство внутрішніх справ УРСР дозволило поїхати до мами лише на сім днів, але через день, пославшись на розпорядження з Москви, скасувало і той дозвіл. Мовляв, міліція Хандиги твердить, що я сам вибрав Київ, відмовився від поїздки до мами. Це очевидна неправда, доказом є мої письмові заяви начальникові міліції Хандиги з проханням дозволити виїзд до матері в село Копинівці, і Міністрові внутрішніх справ СРСР про дозвіл їхати до мами *через* Київ. Свідчать про це й мої повідомлення про цю поїздку в листах до рідних та знайомих, а також уся моя поведінка в Києві. Ситуація проста і однозначна, юридично і морально відповідальна, процедурних правових перешкод для вирішення справи немає ніяких. Ідеться не тільки про мене, мова насамперед про маму і про жінку — про стару людину, про матір, що має, мабуть останню, можливість побачитися з сином. Щоб попроситися навіки.

Прилетівши до Києва, я з першого дня домагаюся дозволу на поїздку до мами. Крім МВС УРСР,² звертався з таким проханням до найвищих представників влади в країні: двічі з заявою і телеграмою до Міністра внутрішніх справ СРСР Власова, з телеграмами до Голови Ради Міністрів СРСР Рижкова, до Голови Президії Верховної Ради СРСР А. Громіка, з двома телеграмами до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, з телеграмою і заявою до Генерального прокурора СРСР А. Рекункова, телефонував до приймальні ЦК КПРС, де зі мною розмовляли грубо і вульгарно. Брати і сестри, зібравшись біля мами, також зверталися до влади, зокрема, до голови КДБ Чебрикова з проханням не затримувати мене в Києві.

Відповіді немає ні від кого. Хоча моральний зміст ситуації, будучи й так винятковим, загострився: у мами, що напружено, в тривозі чекала мене, 10 серпня стався інсульт, паралізувало цілий бік. Уже три тижні не встає з ліжка, час від часу втрачає свідомість і мову, а як опритомніє, одразу питає, коли приїду я. Понад 20 днів влада країни, причому в особі її найвищих носіїв, не хоче почути мого волення про допомогу, не хоче відгукнутися на передсмертний стогін матері, створює для 82-річної жінки атмосферу фізичного і морального катування, безпосередньої загрози її життю. У катівні почуваємось і ми: я, моя дружина, діти.

Я пройшов немалу дорогу крізь густий офіційний туман брехні, демагогії, гніту і насильства. Але й для мене розіграний тепер зі

мною сатанинський спектакль цілком несподіваний і дивовижний. Навіть безвідносно до новітніх гучних декларацій влади про революційну перебудову і демократизацію радянського суспільства, поведінку людей, з вини яких склалася і підтримується ця страхотлива репресивна ситуація, сприймаю як цинічну наругу над простими загальнолюдськими нормами гуманізму і моралі.

Мені важко уявити, задля чого, в ім'я якої мети влада вирішила заплатити таку високу ціну: звичайне, добре знане нескореним політв'язням "профілактичне" мордування. Але ж мордують не тільки мене, а й маму, насамперед маму. Помста за моє ставлення до ініціативи влади в справі політв'язнів у січні-лютому цього року, до її спроби бодай на деякий час зняти проблему з порядку денного обхідним, спекулятивним чином? Тим паче ситуація відповідальна: вона потрапляє в політичний контекст принципового значення, безпосередньо торкаючись самої суті реформаторських декларацій державного керівництва.

Звичайно, перед нами — не тупе чиновницьке свавілля якогось Івана Івановича. Тепер не сумніваюся вже, що все було сплановано заздалегідь, що за подіями стоїть певний розрахунок — оперативний, чи загальнополітичний. Та безсумнівне й те, що жодні державні міркування, ширші чи вужчі, не можуть виправдати винуватців репресії: їхня поведінка варварська, її антигуманізм та аморальність рівнозначні святотатству і мародерству.

Я сприймаю скоєне владою як серйозне свідчення про її ідейно-моральне обличчя, про справжні наміри ініціаторів перебудови, про можливості і перспективи революції згори.

Так демонстративно нехтувати правом і мораллю, особливо в умовах широко рекламованої реформаторської політики, можна лише тоді, коли відсутня громадська думка, або в тому разі, коли влада знає, що належного відгуку світової громадськості не буде. Мабуть, в останньому вона не сумнівалася. І, на жаль, знову не помилилася. А ми, українці, ще раз переконалися, що політична та політична громадськість Заходу, зокрема, засоби масової інформації, ставляться до нас тільки як до пропагандистського матеріялу для свого вжитку, "забуваючи", що ми — нація, окремий і самодостатній суб'єкт історії, маємо власні законні історичні потреби та інтереси. Україна 60-80-их років ХХ століття заявила про себе належно і гідно, зазнала чи не найбільших репресій та людських втрат. Реакція світу на наше становище була й залишилася обурливо байдужою і споживацькою. Національно-політичний (великодержавний) та етнічний егоїзм у ставленні до нас панує там, де, задавалося би, для активної солідарності достатньо простого людського співчуття. Нехтування українською проблемою та українофобія не можуть не мати своїх негативних історичних наслід-

ків, у тому числі і в сфері приватних міжлюдських взаємин. Про все це треба говорити окремо і докладно, обмежуся зараз тільки однією думкою, одним силогізмом: тривале і тривке оздоровлення міжнародного життя на принципах стабільного мирного співіснування та співробітництва неможливе без докорінної, справді революційної демократизації Радянського Союзу, а демократизація СРСР неможлива без демократії для України, поза демократичним вирішенням української проблеми, тобто практично без здобуття українським народом національної свободи, реальної і повної влади над своїм історичним буттям.

Василь Стус³ розповідав якомсь жебрак, який просив милостиню так: "Дайте! Дайте!! Дайте!!!" (отже "милостиню" — лише умовно). Моючи намір продовжити боротьбу за своє звільнення, хочу виступити в ролі такого жебрак.

Україна — член ООН, одна із засновниць цієї міжнародної організації. Реальне національно-політичне та культурне становище УРСР як формально окремої державної одиниці СРСР — тема мого дослідження "Право жити", за яке мене позбавили волі. Покладаю на Вас, пане Генеральний Секретарю ООН моральний обов'язок узяти мене під свій захист — особистий і через ЮНЕСКО та Комісію прав людини ООН.

Знаю, що через деякий час після того, як мене було ув'язнено, окремі члени Конгресу США виступили на мій захист. Висловлюю їм за це ширу подяку і прошу Конгрес США тримати мою громадянську долю в полі свого державного зору. До речі, у ті серпневі дні, коли я безнадійно стукав у двері верховної влади, волаючи по допомогу, у тім числі й до Голови Президії Верховної Ради СРСР, депутати Верховної Ради приймали делегацію сенаторів США на чолі з Д. Мойніґеном. Звертаюся з цим посланням, зокрема, до Вас, пане Мойніґен.

В основі суспільно-політичної ідеології мого трактату "Право жити" лежить концепція демократичного соціалізму. Звертаюся до керівництва Соціалістичного Союзу із закликом виступити за моє звільнення.

Ідея демократії, свободи і співпраці — пафос усіх моїх громадянських виступів. Прямий обов'язок учасників Віденської наради про Гельсінкські угоди — не залишати поза своєю принциповою увагою факту злочинної розправи зі мною. Апелюю, зокрема, до делегації США, Канади, Англії, Франції та ФНР, припускаючи, що представники цих країн не потрапили в полон ейфорії, викликані ліберальними зрушеннями в радянській політиці, і зберегли здатність тверезо сприймати історичну дійсність.

Відсутність складу злочину в інкримінованих мені текстах і діях очевидна навіть за логікою радянських законів (принциповою, звичайно). Прошу міжнародні організації юристів домагатися від

радянського керівництва об'єктивного розгляду моєї справи, з участю зарубіжних правників.

Справжня причина позбавлення мене волі — моє публічне слово на захист прав та інтересів рідного народу. Звертаюся до адвокатів Леонарда Пелтієра з проханням бути і моїми захисниками перед державними органами влади Радянського Союзу, який активно опікується долею Л. Пелтієра. Повідомляю Вас, панове адвокати, і Леонарда Пелтієра про те, що 10 грудня 1984 р. я як політв'язень звертався з нагоди Міжнародного Дня прав людини до радянського керівництва з відповідною заявою-декларацією, у якій також містилося прохання до уряду США звернути увагу на долю Л. Пелтієра і забезпечити об'єктивний справедливий розгляд його справи. За мою заяву мене кинули на дванадцять діб до карцеру, умови перебування в якому були рівнозначні щоденному катуванню.

Письменник — символ моральної самосвідомості людства. Уявляючи собі конкретного адресата, спрямовую своє послання і Вам, пане Габріель Гарсія Маркес. Можливо, до цього спонукала мене Ваша недавня зустріч із М. Горбачовим.

Моя мама — людина глибокої релігійної свідомості і високих та чистих християнських почувань. У двадцять числа серпня, коли наш Радянський комітет захисту миру приймав у Києві Матір Терезу, знущання влади з моєї хворої 82-річної мами досягло апогею. Звертаюся до Вас, Мати Терезо, до Вашого серця, яке болісно реагує на брак любові і доброти в світі. Перед Вашим лицем здійснюю суворий моральний осуд людей, які не знайшли в собі ні крихти милосердя до моєї старенької напівпаралізованої мами. Ваш відгук, Мати Терезо, на їхню жорстокість послужив би послабленню зла в людському житті.

Користуюсь нагодою, щоб подякувати всім людям доброї волі за кордоном, які виступали і виступають на захист радянських в'язнів сумління, у тому числі й на мій захист.

Прощу організованих і приватних представників української патріотичної людности зарубіжних країн подбати про те, щоб моє звернення, а також інші свідчення моєї громадянської долі дійшли до названих тут адресатів.

Юрій Бадзьо. Київ, 31 серпня 1987 року.

1. Хандига — селище в Якутії, де Ю. Бадзьо з дружиною відбувають заслання.

2. МВС — Міністерство внутрішніх справ.

3. Василь Стус — український поет і правозахисник, який помер у концтаборі ВС-398/36-1 4. IX. 1985 р. в 47-річному віці.

ЗВЕРНЕННЯ

ДО ПРЕЗИДЕНТА МІЖНАРОДНОГО ПЕН-КЛЮБУ ФРЕНСІСА КІНГА ПРО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА ВАСИЛЯ СТУСА В ДЕНЬ ЙОГО 50-РІЧЧЯ

6 січня 1988 року в таємничий Святвечір минає 50 років з дня народження Василя Стуса — справжнього поета і справжнього громадянина. Він пройшов майже непомітно в бідному нашому літературному світі — просто тому, що було так хмарно й темно, що ніхто нікого не помічав.

Духовні вартості в епоху застою катастрофічно впали. Споживацтво розтлило душу цілого покоління. Страх дрібнив і спідлював людей. Дивились — і не бачили, слухали — і не чули...

Коли хтось з наших нащадків недбало махне рукою на покоління людей скалічених, з подвійним сумлінням і з двома рідними мовами, надто кволих для того, щоб пронести естафету духу в майбутнє — все ж таки перед ним постануть імена, що не розмінялись і не впали.

І серед них височітиме сувора постать з гранітним профілем і гострим поглядом добрих очей. Василь Стус — людина рідкісної моральної обдарованості, несхибне мірило сумління в світі розхитаних і розмитих понять честі, правди, порядності. Він на диво зберіг свій стиль крізь усі суворі етапи життя.

Це й було в основі його трагедії: він ніс даровану йому іскру Божу з гідністю і лицарською одвагою, не згинаючись і не обминаючи. Він був свідомий високого Божого дару і свого людського обов'язку. На такій дорозі поети гинуть. Ось етапи його життя. Народився він на Вінничині. Дитинство і навчання в школі — на Донеччині. Донецький педінститут. Військова служба — стройбат на Уралі — 3 роки. Аспірантура в інституті літератури і виключення з аспірантури за участь у громадських протестах. Різні чорні і тимчасові роботи — 7 років. Мордовські табори суворого режиму — 5 років. Заслання в Магаданському краї — 3 роки. Другий арешт за участь у правозахисній Гельсінкській групі, — відбув 5 років. Смерть у таборі особливого режиму на Уралі на 47 році життя 4 вересня 1985 року і могила на табірному цвинтарі під стовпчиком № 9. Творчість Василя Стуса нам відома лише наполовину. Окремі цикли віршів, опубліковані на початку 1960-их років у київських журналах. Збірки поезій *Зимові дерева*, *Веселий цвинтар*, *Палімпсести* — видані на Заході.

Не зібрані його переклади з Гете, Рільке, Бодлера,

Кіплінга. Не зібрані його неопубліковані повісті і оповідання. Десь у матеріалах кримінальної справи зберігається талановитий есей — *Феномен доби* — слово на захист поета Павла Тичини проти казенного Тичини, виставленого на посміховисько школярам.

Нам зовсім невідома остання передсмертна збірка Василя Стуса — *Птах душі*. Може, це найбільша річ поета, бо, судячи з історії Василя Симоненка, передсмертний спалах творчості — найсильніший.

Отже, творчість Василя Стуса можна поділити на три періоди: дотюремний, тюремний, прощальний.

Василь Стус вийшов з поетичної школи Рільке — він ніколи не був поетом соціальної ідеї. Саме тому — на фоні гострої публіцистичної поезії 1960-их років на Україні — сильного ліричного струменя поезії Василя Стуса майже не помічали.

В його виразному голосі чулися і соціальні ідеї, але то були радше сполохи птаха у клітці:

Отак живу як мавпа серед мавп
Чолом прогрішним і з тавром зажури
Все б'юся об тверді камінні мури,
Як їхній раб...

Часом прохоплювалися у нього посмішки зухвалого смирення:

Більше, ніж Маркові,
Я вірю в ваші чоботи хромові,
То який же я в біса неблагондійний?

Зрештою, пронизливою віщою струною звучало передчуття:

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
Напевне пропустив якийсь із трутнів,
І тих, що білий світ мені окрали,
Окрали край, окрали спокій мій.

Не пропустив...

Але всупереч кримінальним діагнозам я стверджую, що в дотеперішній період його поезія творилася, торкалася політики не більше, ніж отой стогін:

Як тихо на землі, як тихо,
І як нестерпно — без небес!

Не знаю, як почувають себе впіймані і замкнені в тюрму

злочинці. Але поет — автор ліричних віршів та учасник народного самозахисту словом — і проти нього конвой з вівчарками, загра-товані столипіни й воронки, 7 рядків колючого дроту, вишки з кулеметами, — це така абсурдна ситуація, що в ній роздвоюєшся і знову прокидаєшся в іншому, своєму більше природному світі. "Ти таки не тут, таки не тут".

Тюремна поезія Василя Стуса не є соціальним відгуком на цей абсурд. *Палімпсести* (назва тюремної збірки) — це первісні написи, первісні карби душі, що спливають з глибин як пісня часу і долі. На всі грубі удари кулаком по струнах поет відповідає голосом свого ества, що невідкладне обставинам. Звичайно, усвідомлюється, "яка нестерпна рідна чужина, цей погар раю, храм, зазналий скверни". Звичайно, сплескують глобальні питання:

Київ — за ґратами. Київ
весь у квадраті вікна.
Похід почався Батиїв,
А чи орда навісна?

Але в цій же ситуації абсурду, за глибокими реаліями відбудовується свій храм:

Звелася длань Господня
І кетяг піднесла
Над зорі великодні
Без ліку і числа.
Ця синь зазолотіла,
Це золото сумне,
Пірвавши душу з тіла,
Об'яснили мене.
Голосить сніговиця,
Колючий хрипне дріт,
А золота жар-птиця
Пускається в зеніт.

Розуміється, кожного ранку жар-птиця знов приземлюється і бачить

Світання, мов яйця пташині,
кволі, спроквола сині,
що випали з гнізд і шебечуть...

А вдень вона зовсім відлітає, і прорізує душу тверезість:

Ця Богом послана Голгота веде у паділ, не до гір —
і тїнь блукає потаймир.

Для стислості наведемо декілька характерних перших рядків різних віршів: "Верни до мене, пам'яте моя", "Церква святої Ірини криком кричить з імлі", "Тільки тобою білий святиться світ", "Нерозпізнанне місто дороге", "Украдене сонце зизить схарапудженим оком", "Усе моє життя в інвентарі: / На схід, на схід, на схід, на схід", "Ще й до жнив не дожив, зелен жита не жав, / Ані не долюбив. І не жив. І не жаль", "Як хочеться вмерти", "Мені зоря сіяла нині вранці".

Треба попередити Стусових читачів: його віршів не можна просто гортати — в них треба входити і повільно обживати їх, як він обживає свої камери, свої етапи — і тоді відкриється унікальне явище в поезії ХХ віку.

"Плач небо, плач і плач! Пролий невтримне море тонкоголосих вод!" — ось той прибій, що заносить Василя Стуса в Море Великих. Небагато з них пило таку переповнену чашу і знало таку темну безодню під ногами на протязі років, і черпало з тієї безодні вагу Слова. Пастернакова "нечувана простота" "під старість", його вірші "Гамлет", "Якби я знав, що так буває, коли виходив на дебют" — це тільки далекі передчуття тих плавань у чорній воді, тих самоусвідомлень, в яких жив Стус, з яких виринав спалахами, з яких творив страшну поезію смерті — і гармонізував її.

Яке жорстоке ти, пізнання,
Дороги трачених доріг!
Хай увірветься існування,
Хай дух притомлений знеміг,
Хай видива подаленіли
На чорній, як смола, воді,
Та ми жили, немов любили,
І вік пробудем молоді.

Але нас тривожить найбільше творчість Василя Стуса з періоду — прощання. Ми не маємо нічого з тих смертельних 1980-их, коли йому було заборонено писати вірші в листах. Знаємо, що багато і легко писалось у безсонні камерні ночі. Уявляємо, як вранці відкривалась кормушка, і сонний прапорщик нудно кидав слова: "Ану, осужденный Стус, давайте свою писанину". Василь дивився відсутнім поглядом, наче нічого не чув. Тоді клацали залізні замки, і два прапорщики з черговим офіцером обшукували порожню камеру, обмацували все до нитки і забирали всі списані

клаптики паперу. Horror verbum! Василь відвертався лицем до ґрат з молитвою в болісних очах.

Швидше за все літератори в мундирах і в цивільному ставились до тих віршів холодно: нічого цікавого там не було ні для служби, ні для смаку. Мабуть, були там вірші про зникомість явищ на плесі ріки і не було вже згадок про втрачені острівки минулого, бо спомини болять, як почорніла рана. Знаємо, як змінювалися авторитети і цінності, як в'янули сили душі, як пригасали очі і затихали голоси в атмосфері абсолютної бідності, голоду й холоду при тьмяному світлі лампочки (згадаймо Ніцше: не вірте жодній думці, що народилась не з чистого повітря гірських вершин!). Знаємо, як облягають нав'язливі безкрилі образи в затхлій сирості за сліпим віконцем. Але знаємо, що з такими пожитками людина стає ближче до неба в ясну і чисту годину творчості. Достеменно знаємо, що до останку залишалися з ним найближчі — Гете і Рільке.

Рукописи Василя Стуса мають бути у тих міністерствах і комітетах, що мали сумний привілей виконувати вирок над речниками Духу і проводити великого поета по етапах жорстокого режиму. Прости їм, Господи, бо не відають, що творять.

Його останній спів, його три сотні віршів складають останню збірку — *Птах душі*. Де вона?

Василь Стус залишається поетом ув'язненим. Його поетична спадщина там, навіть уже після того, як сам поет був доведений до загибелі в карцерах особливого режиму. Його спадщини не повернули сім'ї. Цьому нема жодного юридичного і морального виправдання. Цього не можна ні зрозуміти, ні прийняти.

В поета кинеш камінь —
Обвалиться гора.

Мені здається, безкарні люди чекають, поки обвалиться гора. Гора вже ворухиться. Культурні кола світу знають і пам'ятають Василя Стуса. Він не з тих поетів, про яких погомонять і забудуть. Збірки його творів перекладаються на європейські мови, виходять за кордоном. Гострий інтерес до його поетичної спадщини проявляється на Україні, в Радянському Союзі. Цей інтерес зростатиме. Республіканське видавництво повинно видати добірку його творів. Людям треба пояснити зрозумілою мовою: чи має поетична спадщина безвинно замученого поета досиджувати його 15-річний термін? Чи, може, вона засуджена довічно? Тоді вага її виросте десятикратно.

Згадаймо посмертну долю Лорки. Ми можемо порівнювати не лише смерть цих двох поетів, але й творчість. Їх однає головне:

справжність, яка дається лише великим. "Героєм цієї книжки є одна-єдина постать — біль"... Хто це сказав про свою улюблену книгу? Лорка чи Стус? Лорка. Але це ще більше підходить до Стуса.

Треба визнати: Лорка — поет трагічної долі. Але навіть у найчорнішому сні він не міг уявити свого далекого українського брата, який розпочав свою творчість в умовах мертвих — без публікацій, і досяг свого zenіту в умовах, коли вільна поезія трактувалась як кримінальний злочин, і кожен листочок долучався до кримінальної справи.

Отже, Лорка був поетом порівняно щасливої долі... Але й Василь Стус був вдячний своїй долі.

Як добре те, що смерті не боюсь я
І не питаю, чи важкий мій хрест.
Що перед вами, судді, не клонюся
В передчутті недовідомих верств,
Що жив, любив і не набрався скверни
Ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
Як в смерті обернувся до життя,
Своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
І чесно гляну в чесні твої вічі
І в смерть із рідним краєм поріднюсь.

Нині він починає ріднитися з рідним краєм і входить у його пісню, як трагічна струна. Згодом ми навчимося читати його лірику як літопис епохи, як свій власний притлумлений голос. Поки що західний світ знає краще Василя Стуса, ніж ми. У вересні 1985 р. радіостанції всіма європейськими мовами повідомляли про загибель українського поета. Преса публікувала трагічні некрологи і урядові заяви. Наскільки нам відомо, з'явилися публікації європейськими мовами. Це був його вихід на світову арену.

Ми звертаємося до літературної громадськості нашої країни, до міністерства культури СРСР, до президента міжнародного ПЕН-клубу, до почуття солідарності поетів нашого часу з закликком відзначити через ЮНЕСКО 50-ті роковини українського поета Василя Стуса. Це ім'я гідне такого відзначення, ім'я символічне для кінця ХХ віку. Всупереч течії, за найжорстокіших обставин він проніс у руслі української традиції ідеали гуманізму, патріотизму, демократії. Він по-лицарськи зберіг вірність цим ідеалам до кінця. На таких людях тримається культура, її засади безкорисності, її дух відповідальності за долю рідної землі і планети. Ми певні, що наш заклик підтримають літературні кола

Радянського Союзу і Заходу. У німців Василь Стус — давно визнаний поет. Для поляків він є найвищим репрезентантом української культури. В англомовному світі Стус виступає нашим репрезентантом культури і Дон-Кіхотського духу. Цей дух нині, як ніколи, потрібен для того, щоб зберегти духовну спадщину, пронести нерозмінною і передати її дітям.

Почесні члени міжнародного ПЕН-клубу:

Євген Свєрстюк

Іван Світличний

Вячеслав Чорновіл

Звернення підтримане зібранням Українського культурологічного клубу 18. X. 1987 р., м. Київ.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Conquest, Robert. THE HARVEST OF SORROW: SOVIET COLLECTIVIZATION AND THE TERROR-FAMINE. New York—Oxford: Oxford University Press, 1986, 412 pp.

Конквест Роберт. ЖНИВА ГОРЯ: РАДЯНСЬКА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ТЕРОР ГОЛОДОМ. Нью-Йорк—Оксфорд: в-во Оксфордського університету, 1986, 412 стор.

Жнива горя це не тільки блискуча наукова праця, базована на всіх доступних матеріалах, але також зворушлива хроніка нищення фізичної і духової субстанції українського народу. Це народоббивство, яке не має собі рівного, за винятком, може, нацистського злочину проти жидів, сталося на очах світу і помимо цього осталося, до появи книжки Конквеста, замовчуваню, а навіть контрверсійною історією. Західні інтелектуали і журналісти, за малими винятками, прямо не хотіли бачити трагедії українського народу. Радянські урядові чинники, публіцисти, і навіть науковці до сьогодні твердять, що, мовляв, голоду на Україні не було.

Історію спустошення України описує Конквест на широкому тлі соціальних, культурних, національних та економічних відносин. До речі, перших 83 сторінки можна вважати вступом до опису головних подій подій 1929-1933 рр. Метою автора є впровадити читача в проблематику, обговорюючи такі питання, як відношення селян до комуністичної партії (стор. 13-24) і настанову партії до селян. Цей огляд доволі побіжний і не вичерпує проблеми.

В розділі "Українська національність і ленінізм" (стор. 25-42) автор коротко з'ясує історичні процеси, які були виявом або вели до національного ототожнення. Конквест закінчує розділ аналізою відношення Леніна і його послідовників до українського питання, в якому він наголошує непослідовність між заявами Леніна відносно автономії і федерації з одного боку, і політикою централізму з другого.

Питання конфронтації між більшовиками і селянством Конквест обговорює в розділі "Революція, селянська війна і голод". Автор доводить, що конфронтація впливала з доктринерської настанови більшовиків і економічних питань взагалі, і до земельного питання зокрема. Ця конфронтація привела до багатьох селянських повстань проти радянської влади з великими жертвами по обох сторонах. Війну більшовики виграли і запровадили нові поряд-

ки, які привели до голоду, жертвою якого впало коло 5 мільйонів людей (стор. 56). Звичайно, звинувачувати в тій трагедії (голод 1921 р.) не можна тільки доктринерський "воєнний комунізм". Причинився до голоду і загальний хаос та знищення, яких зазнала Україна в наслідок війни, революції та анархії.

Щоби забезпечити за собою владу й припинити повстання, Ленін вирішив піти на компроміс не тільки з селянством, але також з неросійськими народами, які опинилися під владою Москви. Цей компроміс, відомий як НЕП (Нова економічна політика), мав бути тимчасовим або перехідним явищем. Як відомо, НЕП вийшов далеко поза рамки економічних проблем. Це стосується поступок з боку партії в питаннях розвитку національної культури неросійських народів. Ці поступки, на думку Конквеста, були питанням політичної кінечности для більшовицького режиму (стор. 61). В загальному автор вважає період 1921-1927 рр. часом великих суперечностей, в якому жадне важливе питання не було розв'язане. Мабуть тому цей розділ називається "Тупик".

Справи пішли до гіршого після того, як керівництво партією перебрав Сталін. Маючи підтримку апаратчиків партії, які завжди бажали ліквідувати приватну власність селян, Сталін пішов назустріч тим настроям, оскільки вони збігалися з його власними плянами, проголошуючи початок колективізації. Першою жертвою сталінської політики стали т. зв. куркулі, яких Сталін вирішив "ліквідувати як класу" (стор. 117). Робили це слуги Сталіна жорстоко і послідовно, висилаючи тисячі українських селян на сибірську каторгу, де багато з них загинули. Боротьбі Комуністичної партії проти заможніших селян (куркулів) і їх трагічній долі автор присвятив цілий розділ (стор. 117-143).

Події 1929-1933 рр. автор аналізує в контексті наступу Москви на українство і всі його прояви. Почався цей наступ, який має всі ознаки геноциду, від загальної атаки і фізичного нищення української інтелігенції. На думку Конквеста, Сталін був цілком свідомий, що суть життєвості української нації полягала в інтелігенції, яка була речником національних аспірацій, як також в селянських масах, які були джерелом оновлення і насаги для інтелігенції. Саме тому Сталін вважав, що найперше треба обезголовити націю, позбавляючи її проводу — інтелігенції. Сталін і його соратники були мабуть свідомі, що тільки масовий терор в самому ядрі нації, яким було українське селянство, зможе підкорити країну. Оскільки, на думку Сталіна, "національне питання є, по своїй суті, питанням селянства", він вирішив увести колективізацію, щоб в цей спосіб знищити "соціяльну базу українського націоналізму, яким була індивідуальна власність селян" (стор. 219).

Вже в липні 1929 р. почалися масові арешти, внаслідок яких 5.000 невинних людей знайшлося перед судом ГПУ (стор. 217). Коло репресованих стало поширюватися. Розправившись з розумом нації, Сталін вирішив розіграти останній акт — знищити її субстанцію — селянство. Саме цій проблемі присвячена центральна частина книжки. Конквест дуже докладно документує, як Сталін і його найближчі співробітники — Вячеслав Молотов, Павло Постишев і Лазар Каганович — провадили геноцид ніби в ім'я майбутнього комуністичного суспільства, а в дійсності, щоб знищити стремління до культурної і політичної самобутності українського народу.

Знищення українського села проходило пляномірно і брутально. Не допомогли навіть прохання комуністичної Партії України зменшити квоту доставки хліба державі. Москва наполягала, щоб, без огляду на труднощі, плян (голод) був виконаний (стор. 222-223).

У наслідок такої жорстокої політики українське село вимерло. Описуючи макабричну картину штучного голоду, британський журналіст Малколм Маттерідж писав:

По одній стороні часто опухлі через брак їди, по другій вояки, члени ГПУ, які виконували директиви диктатури пролетаріату. Вони пронесли над країною як хмара сарани, забираючи все, що було їстівне; вони розстріляли або заслали тисячі селян, часами цілі села; вони перетворили одну з найбільш родючих земель світу в сумну пустиню (стор. 260).

У той сам час, як радянська влада забирала останній кусник хліба з рук вмираючої дитини, той самий уряд продавав за кордон українське збіжжя і масло, щоб здобути тверду валюту (стор. 235).

Особливо потрясаючою є трагедія української дитини, яку Конквест описує в розділі "Діти" (стор. 283-198). Ця трагедія полягала не тільки у вбивстві невинної людини, але також в процесі повільного вмирання, коли дитина ставала тільки купкою костей. Це щось подібне до трагедії в Етіопії з тією різницею, що в Етіопії хліба просто нема, а в Україні уряд силою забрав хліб від селян з політичних міркувань.

Треба згадати, що для всесторонності вияснення проблеми, Конквест присвятив два розділи неукраїнській території. В одному обговорює політику Москви в Центральній Азії і в Казахстані (стор. 189-198), в другому описує події на Кубані, Доні і Волзі, де, особливо на Кубані, були значні поселення українців (стор. 274-282).

Дуже вартісною є уважна аналіза автора демографічних втрат

України внаслідок голоду. За підрахунком Конквеста, Україна втратила в 1932-1933 рр. між 6,5 до 7 мільйонів населення (стор. 301-304). Звичайно, це тільки підрахунки — точного числа жертв ніхто не знає. Не знаємо також скільки загинуло на засланняні ані про вплив голоду на зниження народжування.

Одним з питань, на яке дослідники нерадо відповідають через брак документальних доказів, було питання відповідальности. Конквест не оминає цього питання. На підставі дуже докладних дослідів автор твердить, що вину за геноцид на Україні несе політичний провід у Москві, який знав, що на Україні голод, але все одно продовжував свою народобивчу політику (стор. 324-330). До речі, можна твердити, що головна теза книжки полягає в тому, щоб представити голод, як заздалегідь заплановані наслідки. Зрештою, таку думку висловив також Ф. Раскольніков, колишній радянський амбасадор до Болгарії, який вирішив 1939 р. не повертатись до СРСР. 17 серпня 1939 р. він написав листа до Сталіна як "організатора голоду". Лист цей появилвся в журналі *Огонёк*, ч. 26, червень 1987 р., стор. 6.

Книжка Конквеста, це щось більше, ніж знаменита наукова праця. *Жнива горя*, це також свідчення перед трибуналом світу про мільйони безіменних селян, які загинули в забутті. Книжка Конквеста, це також голос невинних жертв, які показують світові на що здібні злочинні ідеологічні фанатики.

Тарас Гунчак

ІНТЕРВ'Ю «З-ПІД ПОЛИ»

П. Вільховий

... У своїх поясненнях туристка була небагатослівною. Вона заявила, зокрема, що коштовності одержала в подарунок від родичів. А оскільки "знала, що їх не пропустять", то й заховала.

Дещо докладніше їй довелося висловитися з іншого приводу — під подвійним дном сумки виявили мініатюрну відеокасету, також не зазначену в митній декларації. На ній, пояснила Коломиєць, вона зняла у Львові бесіду зі своїми знайомими — "паном Славком" і "паном Мироном". Їхніх прізвищ вона, мовляв, не знає, точних адрес теж, а номери телефонів одержала від своєї нью-йоркської знайомої Марії Голиненко. Під час розмови говорили про зміни в СРСР, про гласність, святкування 1000-річчя християнства. Касету перед від'їздом сховала знову ж таки через побоювання, що "заберуть". Про себе Коломиєць написала з граничною лаконічністю: журналістка, працює за контрактами в журналах "Мітін ньюс" і "Нью-Йорк сіті трібюн"...

Їхні імена: Вячеслав Чорновол і Михайло Горинь. Ось лише деякі уривки з того, що вони виголошують добре поставленими голосами:

— Те, що еміграція підтримує наші зусилля тут — це, може, не другорядне завдання еміграції, як дехто вважає там, а може, одне з першорядних завдань еміграції.

— Свого часу ми з радістю зустріли створення такої організації, як СКВУ — "світовий конгрес вільних українців", який ставив собі завданням стерти... грані і звести до купи всіх, крім отієї невеличкої частинки, яка називається "прогресивною еміграцією..."

— Не раз... чути було таке, що "вас використовувє буржуазна пропаганда, ЦРУ і т. д.". Я відповідав, що ні, не мене ЦРУ використовує, а я ЦРУ використовую. Я не вірю, що ЦРУ має відношення до еміграції та її видань. Але якщо навіть так, то я дякую ЦРУ, що воно мені надало трибуну для виходу на моїх громадян на Україні і в еміграції...

Інтерв'ю тривало майже годину і стосувалось різних питань. Якщо ж синтезувати суть цього послання зарубіжним "однодумцям", — то вона зводиться до одного — будь-що створити

Передрук з незначними скороченнями з газети *Радянська Україна*, 13 листопада, 1987 р. Зберігаємо мову оригіналу. — Ред.

видимість існування на Україні організованої опозиції, до лідерів якої, ясна річ, відносять себе Чорновол і Горинь.

Задум не новий, вони видають бажане за дійсне протягом чи не всього свого життя. Але і для них самих, і для тих, хто замовляв Марті Коломиєць це інтерв'ю, важливий не справжній стан речей. Спритно сконструйований виступ дуєтом та ще й з живою "картинкою" мав стати ще одним поліном у багатті антирадянщини, що його силкуються роздмухувати зарубіжні націоналістичні центри. Треба сказати, що співрозмовники Марти Коломиєць не байдужі до віянь часу, вони не обминають увагою зміни, які відбуваються в нашому суспільстві. Але роблять це у звичний для себе спосіб, ставлячи все з ніг на голову і перекручуючи до невпізнання. Наприклад, демократизація і гласність трактуються ними доволі однозначно — лише як вседозволеність. Вони, наприклад, в один голос вимагають скасувати ті статті кримінального кодексу, які передбачають покарання за діяльність, що завдає шкоди радянському державному ладові.

В інтерв'ю часто й на різні лади повторюється слово "толерантність" — терпимість. Дуже вже хочеться Чорноволу і Гориню, щоб саме таким було ставлення до всіх без винятку їхніх "витівок".

Та годі шукати бодай звичайної людської порядності у цьому інтерв'ю, даному "з-під поли". Як, врешті-решт, і елементарної логіки, не кажучи вже про інші, складніші речі. Ось лише один характерний приклад. І Чорновол і Горинь закликають з повагою і терпимістю ставитися до будь-яких думок та ідей, навіть якщо вони розходяться з вашими власними, долати стереотипи по відношенню до своїх супротивників. Але тут же самі не помічають, що вельми вибірково керуються своїми ж власними настановами. Вони зневажливо говорять про українське радянське письменство, повчаючи його, як треба писати. Явно негативна їхня позиція і щодо руської православної церкви. А згадаймо приведені вище слова про прогресивну українську еміграцію — на екрані вони супроводжуються їдкою гримасою і помахом руки: "це об'єднання певних сил, яке не заслуговує того, щоб про нього багато говорити"... Ось так виглядає "толерантність" до всього, що їм не подобається. Зате при виявленні почуттів, скажімо, до "світового конгресу вільних українців" та інших закордонних центрів антирадянського і націоналістичного гатунку обличчя обох співрозмовників просто-таки випромінюють елей. А як же інакше — адже СКВУ є конгломератом оунівських організацій, що ставлять за мету об'єднувати і координувати свої зусилля у підривних та пропагандистських діях проти СРСР. І дуже прикро Чорноволу і Гориню, що діяльність конгресу, на їхню думку, швидше формальна і що про головні, серйозні акції вони не чули. Обоє просто благають "провід-

ників" СКВУ облишити особисті амбіції та внутріпартійні чвари і взятися як слід за ті акції, або, як вони делікатно висловлюються, "більше звернути уваги на проблеми України". Настільки ж чітко окреслене коло їхніх симпатій і в релігійних питаннях. У них просто бракує слів, щоб передати своє захоплення українською католицькою церквою (уніатською) та українською автокефальною православною церквою: "ми будемо підтримувати релігійні рухи обох напрямів". Їх не бентежить та, скажімо, обставина, що в історії названих церков було ревне служіння фашизму. Ці ганебні факти неспростовані, вони зафіксовані в сотнях документів — досить згадати лише роль уніатського духовенства у створенні недоброї пам'яті дивізії СС "Галичина". Або те, що головний адміністратор УАПЦ на Україні Полікарп (Сікорський) був за сумісництвом агентом гестапо, а єпископ Мстислав (Скрипник) — не менш відданим Гітлеру запроданцем, що видавав одіозну профашистську газету "Волинь".

Вони говорять, перебиваючи й доповнюючи один одного, і немов уже бачать схвальні посмішки тих, хто переглядатиме й пускатиме в пропагандистський обіг плівку, зняту Мартою Коломиєць. Там, у світі "Радіо Свобода" і "Голосу Америки", добута безпосередньо в нашій країні інформація цінується особливо — звичайно, якщо вона спотворена до невпізнання або й завідомо брехлива. Там були б дуже до душі політичне спрямування і тональність як інтерв'ю, так і самвидавського журналу *Український вісник*, який наввипередки стараються рекламувати його "головний редактор" Чорновол і "член редколегії" Горинь.

Цей журнал містить, крім усього іншого, беззастережну і цинічну апологетику дикого розгулу оунівців на західноукраїнських землях під час війни та в перші повоєнні роки. Лишається тільки дивуватися, як може повернутися язик чи піднятися перо на таке: "Найлегше викривати окремих осіб з націоналістичного підпілля, писати про «звірства бандерівців»". А потім у дужках робиться підленький натяк: "... ніби ці звірства були лише з одного боку!".

Там, звідки приїхала Марта Коломиєць, уміють рахувати гроші й даремно їх не платять. Зайвий раз переконалися в цьому й обоє її нових знайомих. У відеоінтерв'ю є чимало провалів без зображення і звуку. Це не технічні дефекти — згодом заокеанська візитерка передбачливо стерла ті кадри, в яких вона інструктувала своїх співрозмовників, що і як їм слід було говорити. От уже справді: хто платить гроші, той і замовляє музику. Але Чорновола і Гориня це не бентежить. Засуджені свого часу за державні злочини і достроково звільнені з гуманних міркувань, вони, судячи з усього, знову взяли за старе.

ЧОРНОВІЛ ОПРОКИДУЄ НАКЛЕПИ «РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ»

Ньюарк, Н. Дж. *Сучасність*. На Україні поширюється заява головного редактора відновленого останньо самвидавного "Українського вісника", Вячеслава Чорновола, в якій він детально з'ясовує характер свого журналу і водночас розкриває наклепницьку статтю, що появилася в київській газеті "Радянська Україна" 13 листопада ц. р. за підписом П. Вільхового. Стаття Вільхового це типове для советської преси намагання ширити брехню про українських патріотів на рідних землях і про діячів діаспори. Особливо в статті заатаковані редактори "Українського вісника" В. Чорновіл і Михайло Горинь, зокрема у зв'язку з інтерв'ю, яке вони дали американській журналістці Марті Коломиць. Заява Чорновола, що має назву "Колонка редактора", кидає багато світла на сучасну дійсність на Україні, на умови, в яких приходиться працювати діячам української культури в часі т. зв. гласности в СРСР. Заяву Чорновола друкуємо в цілості, зберігаючи мову оригіналу.

Пускаючи в люди черговий номер "Українського вісника", із задоволенням констатуємо, що українська громадськість схвально прийняла відновлення журналу (про окремі зауваження скажемо далі), що "Український вісник" як основний рупор незалежної громадської думки на Україні уже здобуває авторитет і за межами республіки.

8 вересня у Москві відбулася організована прес-клубом "Гласність" прес-конференція, на якій редактор "Українського вісника" розповів іноземним кореспондентам про відновлення виходу журналу та принципи його видання. Всім присутнім було роздано "Повідомлення редколегії для радянської і зарубіжної преси" та ознайомлено їх із сьомим номером журналу, що вийшов наприкінці серпня. Було дано відповіді на ряд запитань, що торкалися як самого журналу, так і загальної ситуації на Україні в світлі проголошеної партійним керівництвом політики гласності і демократизації.

На прес-конференції були присутні кореспонденти провідних газет, пресових агенств та радіотелевізійних компаній ряду країн-учасниць Гельсінкської угоди. На жаль, не скористалася нашим запрошенням радянська преса, зокрема "Литературная газета".

З інших міжнародних контактів згадаємо зустріч 18-20 вересня члена редколегії нашого журналу Михайла Гориня з доктором богослов'я професором Адольфом Гампелем (ФНР) — постійним учасником міжнародних нарад і симпозіумів з релігійних питань. Вони обмінялися думками про становище

російської православної та української католицької церков і їх перспективи в зв'язку з політикою демократизації.

На жаль, органи влади на Україні не перестали дивитися на такі контакти як на протидержавні, а в кожному іноземцеві бачити не менше як агента ЦРУ. Це підтвердили і наслідки зустрічі членів редколегії журналу М. Гориня, П. Сковча та В. Чорновола з американською журналісткою (українкою за походженням) Мартою Коломиєць, що перебувала на Україні. Бесіда відбулася з ініціативи редколегії "Вісника", яка прагне чітко визначити принципи видання журналу і свої світоглядні позиції перед нашими читачами як на Україні, так і на чужині.

На наше здивування, відкриті контакти з американською журналісткою супроводжувалися нав'язливими стеженнями (дім редактора журналу був буквально в облозі...), а при виїзді з СРСР у Марти Коломиєць були відібрані (без перегляду, на основі тільки підслуханого крізь стіни й вікна!) відеокасети із записом її бесіди із М. Горинем та В. Чорноволом. Однак бесіда торкалася не "державних таємниць", а незavidного становища з гласністю і демократизацією на Україні, найбільше проблем мови і культури. Фіксуючи цей прикрий випадок, ніби перенесений в сьогодення із періоду застою і безгласності, хочемо заявити, що такі контакти з журналістами та представниками міжнародних громадських організацій будемо підтримувати і надалі, а для уникнення фальшивих тлумачень, будемо повідомляти про них наших читачів (на основі магнітофонних записів бесід).

Хочемо відзначити конструктивні взаємини редакції "Українського вісника" із прес-центром "Гласність" в Москві, а на Україні — з недавно утвореним Українським культурологічним клубом та активістами Української католицької церкви, що недавно легалізувалася.

Наш журнал став, по суті, базою для ряду громадських ініціатив — утворення Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління та формування групи учасників від України для проведення в Москві міжнародного громадського семінару з гуманітарних питань.

Продовжуючи традицію "розмов із читачем", започатковану ще в перших номерах журналу, почнемо із критичних зауважень на нашу адресу.

Найбільшими критиками нашої роботи є ми самі. Працювати доводиться в дуже непростих умовах: на громадських засадах (турбуючися й про хліб насущний), без коштів, без поліграфічної бази, без необхідного для такого видання технічного штату (головний редактор — він же і редактор більшості матеріалів, і літредактор, і коректор, а то ще й в. о. друкарки...). Звичайно, це

відбивається на якості видання. Матеріали могли б бути ретельніше відредаговані, краще вичитані, видання могло б мати привабливіший вигляд і т. п. Усе це доводиться почасти приносити в жертву оперативності і актуальності матеріалів.

Після першого номера нам зауважували, що даємо мало літературного матеріалу, не пишемо про мистецтво, театр, тощо. У другому номері (який, сподіваємося, за змістом сподобається нашим читачам) ми ці зауваження врахували, але це привело до майже подвійного збільшення обсягу номера, що ще більше ускладнило нашу роботу...

Були закиди щодо автури. Мовляв, друкуємо самих тільки в минулому репресованих. Біди в тому не бачимо. Слава Богу, дожили до часів, коли перестаємо дивитися на людей, що в роки застою попали на репресивні жорна (іноді цілком випадково, за якоюсь зовсім незбагненою каральною логікою), як на людей іншого сорту. Усі ми — національно свідомі українські громадяни — люди однієї мети і, зрештою, однієї долі. Крім того, перебудова ще не пододала такого бар'єру, як дискримінація колишніх в'язнів сумління. І якщо талановитих літераторів чи науковців не підпускають до офіційних видань і вимушують працювати столярами чи кочегарами, то де ж їм ще друкуватися? Але ми враховуємо й це зауваження, стараємося розширяти автуру.

Були закиди й щодо загального спрямування журналу, його ідейної платформи. Декому не подобається, що ми часто покликаємося на Леніна і партійні документи, занадто ідеалізуємо період "українізації" (один такий матеріал друкуємо задля полеміки) і т. п. Вважаємо такі закиди несерйозними і необдуманими, як і намагання заперечити цілком легальне, відкрите існування нашого журналу. (Схоже, комусь, особливо в безпечних далях, не терпиться, щоб нас почали забороняти і репресувати).

Було зауваження про двомовність та неусталеність мови. Через посліх з виданням номера 7 (першого після довгої перерви) відкритий лист В. Чорновола було надруковано мовою оригіналу (російською), але тільки у першій машинописній закладці. Журнал одномовний. Мовну неусталеність не завжди треба списувати на неухважність у редагуванні. Іноді її допускаємо свідомо, коли автори дотримуються мовних норм, що існували до насильницьких правописних змін 1933-34 років.

Ще раз зауважуємо, що із повагою ставимося до всіх видань, що виходили після 1972 року з такою ж, як у нас, назвою (на монополію якої ми зовсім не претендуємо, були журнали з такою назвою і до нашого). Але це були інші видання, з іншою ідейною платформою і структурою (саме під цим оглядом редактор одного з таких видань відмовився ввійти в нашу редколегію, хоч

погодився нам дописувати), тому продовженням їх наш журнал бути не може. Але це питання не суттєве.

Нас запитували про наш офіційний статус. Такого ми не маємо. На звернення в ЦК КПРС, де йшлося про відновлення випуску журналу, відповіді не було дотепер. До української влади не звертаємося, нічого доброго від неї не чекаючи, поки в республіці не зміниться партійне керівництво. Орієнтуємося поки що на прецедент з московським журналом "Гласность", політично радикальнішим за наш, що від ряду інстанцій не одержав ніякої відповіді (або відповідь не по суті), однак продовжує виходити без особливих перешкод, як і ще немало громадських видань в Росії й інших республіках.

І, нарешті, останнє. До нас зверталися із запитанням, чи потрібна нам матеріальна допомога. Потрібна. Досі немало видатки, зв'язані з організацією журналу, друкуванням матеріалів, роз'їздами і т. п., покривалися за рахунок моєї міжнародної журналістської премії (за яку я при цій нагоді ще раз широ дякую фундаторові премії — англійській газеті "Санді таймс"). Робити наш журнал платним ми не можемо і принципово (ми не можемо, принаймні в межах СРСР, користуватися авторським правом і забороняти не узгоджене з нами тиражування журналу), і через можливі ускладнення з законом.

Але треба врахувати, що раніше спроби матеріальної допомоги ставали не раз предметом різних наклепів і спекуляцій з боку охоронної журналістики (цікаво, чи хотіли б помінятися своїми статками — машинами, дачами, гонорами — ті борзописці з преміями ім. Галана чи без них, що накидалися в 70-і роки на наших дружин, яким тільки елементарна допомога — внутрішня чи зовнішня — давала можливість їхати до нас за тисячі кілометрів на побачення чи спорядити сяку-таку харчову посилку?..). Для уникнення подібного, про надіслані чи передані для журналу кошти будемо повідомляти, вказуючи повне ім'я чи ініціали (за бажанням). Адреси членів редколегії — в кінці випуску.

Для початку дякуємо членові редколегії журналу Іванові Гелю, що із своїх пастуших заробітків в колгоспі передав нам 100 крб., Миколі Денисенкові з Чернігівщини (50 крб.), політзасланцеві Миколі Матусевичу, що прислав для журналу 30 крб., львів'янці О. Г. (25 крб.).

Але, звичайно, найбільшою підтримкою для нас буде небайдуже читання нашого спільного (а отже і Вашого) журналу, розповсюдження його та, при можливості, співробітництво в ньому.

В. Чорновіл

НАШ КОМЕНТАР УКРАЇНА ЧИ УГАНДА?

Радянська Україна з 13-го листопада 1987 р. надрукувала статтю на 6 колонок П. Вільхового п. н. "Інтерв'ю «з-під поли »", в якій досить чітко і недвозначно показано що сьогодні являється головною небезпекою для існування СРСР. Читач може запитати чи це може "Зоряні війни" США? Поширення епідемії СНІД? Розпад Радянської економіки? Та ні, для Вільхового та його опікунів все це дурниця. Головною небезпекою являється відео інтерв'ю, яке у Львові дали Вячеслав Чорновіл та Михайло Горинь американській кореспондентці М. Коломиєць. Уявм собі, держава з могутнім військом, з ракетними військами, з "розв'язаним національним питанням", як це недавно запевняв Горбачов — тремтить, бо двоє українців у Львові відважились дати відео інтерв'ю закордонній журналістці. Ось довершили зраду батьківщини!

Читаючи Вільхового хтось може подумати, що газету *Радянська Україна* редагують або залишки бюрократів з 1937 р., або "товариші" з Уганди за часів режиму горезвісного Іді Аміна. В той же час, Горбачов переконує глядачів американського телебачення про "демократію" в СРСР. Вражає і те, що київські ретрогради витрачають більше місця на сторінках *Радянської України* для розправи з Чорноволом і Горинем ніж для боротьби з русифікацією, заневищенням повітря, провалом в народному господарстві і подібними клопотами. Для них вільне слово двох українських патріотів чомусь таке небезпечне, таке крамольне, що КГБ з місця дає наказ Вільховому (а таких Вільхових цілі легіони живуть на Україні, ізольовані від всякої перебудови, гласності і правди) — пиши! Хтось міг би подумати, що Чорновіл і Горинь закликали до збройного повстання на Україні, до терору проти влади — але ж ні. Навіть Вільховий признав, що Чорновіл закликав до терпимости. Але для органів "терпимість" це доволі чуже слово, як і гласність і всі подібні "гнилі" заклики до демократизації. Для Вільхового і редакції *Радянської України* одна правда існує: "Був Сталін, був порядок". Радянський модель демократії і терпимости ще далекий до здійснення в щоденному житті. Скорше можна назвати це "Демократія по-угандськи", або хто кого скоріше з'їсть.

Попри все, що написала *Радянська Україна* про Чорновола, Гориня, *Український вісник* і подібне — вона розкрила одну державну тайну і тим заощадила ЦРУ колосальні гроші — а саме: найбільша загроза для СРСР — це японська відео-камера.

Редакція

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1987, 11, у статті Семена Роздольського "Генсек, просто-сек, і академік: тема та її варіації", на стор. 88 (рядок 9 знизу і далі), було надруковано:

Дуже скромна вимога обов'язкового навчання в не-українських школах, яку ніби висинула письменницька організація України, може стати пробним каменем.

Це речення треба читати:

Дуже скромна вимога обов'язкового навчання української мови в не-українських школах, яку ніби висинула письменницька організація України, може стати пробним каменем.

У цій таки статті треба всюди читати: на Україні; на стор. 93 (рядок 19 згори) треба читати: Федот Філін; на стор. 95 (рядок 17 знизу) треба читати: людина може вивчити; на стор. 96 (рядок 1 згори і далі) треба читати: змагається за принаймні розвільнення російсько-радянських кайданів; на тій таки сторінці (рядок 16 знизу) треба читати: во істину; в 12 рядку знизу треба читати: національно-фашистичного; в 4 рядку знизу треба читати: допоміг унести.

Про авторів

Віра Вовк — поет, прозаїк і перекладач, автор десяти збірок поезій, шести збірок прози та численних видань перекладної літератури з української португальською і навпаки. Живе і творить в Бразилії.

Петро Козланюк (12. VIII. 1904 — 19. III. 1965) — письменник, почав друкуватися 1926 р. Член групи революційних письменників "Горно". Окремими виданнями вийшло більше п'ятдесяти його книг.

Остап Тарнавський — поет, прозаїк і есеїст, автор п'ятих збірок поезій (*Слова і мрії*, 1948; *Життя*, 1952; *Мости*, 1956; *Самотнє дерево*, 1960 та *Сотня Сонетів*, 1984), збірки есеїв *Туга за мітом*, 1966 та збірки новель і нарисів *Камінні ступені*, 1979.

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Британської Колумбії у Ванкувері.

Юрій Лібер — викладач історії Алабамського університету.

Іван Коропецький — професор економіки Темпльського університету у Філядельфії.

Уляна Дробот — псевдонім автора з України.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIŚĆ». Zeszyt w języku polskim

№ 1-2, Lato 1985, 280 ss. Ціна: 8 ам. дол.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Ю. Шевельова. Ціна: 25 ам. дол.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обклад. Христини Гориславської. Ціна: 7 ам. дол.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт; нова передмова Царинника.

Виправлене видання збірки поезій В. Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвентар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії, а також нову бібліографію творчости Стуса.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерті

1986, 120 стор. Ціна: 5 ам. дол.

У вступі до книжки автор зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажано бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости...".

Юрій Шевельов

**УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

одно число:

річно:

<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. PYRONIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i>	Mr. Y. CHUMAK 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. WASYLKO 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>США:</i>	Mrs. Nina ILNYTZKYJ 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
		<i>Швайца- рія:</i>	Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainianische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainianische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809